

Խմբագիր՝ Պ. Հակոբյան

ՔՆԱՐԻԿ ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐՔԸ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ
(1567-1850 ԹԹ.)

Государственная Республиканская Библиотека Арм. ССР
им. Ал. Мясникяна

К. КОРКОТЯН
АРМЯНСКАЯ ПЕЧАТНАЯ КНИГА В
КОСТАНТИНОПЛЕ
(1567 – 1850 гг.)

(На армянском языке)
Под редакции П. Акопяна.

Ереван - 1964

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մարդկային մտածողությունը հաղորդակցության կարիքներից դրդված տակավին իր պատմության արշալույսին ստեղծել է գաղափարագրեր ու նշանագրեր, որոնց օգնությամբ միմյանց հետ հարաբերությունների մեջ էին մտնում տարբեր ցեղեր ու ժողովուրդներ, որոնց պատմությունը հետագա սերունդները գտան քարաժայռերի ու մագաղաթների վրա գրված բազմաքանակ պատմական վավերագրերում ու վիճագիր հիշատակարաններում:

Մարսափելի ծանր էր գրչի աշխատանքը՝ նեղլիկ խուցի մեջ առանձնացած, ճրագի լույսի տակ կքված: Հարկավոր էր ստեղծել տպագրական մի մեքենա, որը կարողանար թեթևացնել գրքի ստեղծման տաժանելի աշխատանքը: Տպագրական մեքենայի ստեղծման գյուտը պատկանում է Գերմանիայի Մայնց քաղաքի բնակիչ հռչակավոր Գուտենբերգին: Դա տեղի է ունեցել 15-րդ դարի կեսերին:

Այս գյուտը իրականում լույս էր մարդկության համար, վերածնության դարաշրջանում: Նա մարդկանց մոտեցրեց գիրն ու գիրքը, մատչելի դարձրեց գիտելիքները:

Տպագրության գյուտն այնուհետև Գերմանիայից անցավ Իտալիա (1465 թ.), ապա՝ Ֆրանսիա (1470 թ.), Հոլանդիա (1473 թ.), այնուհետև՝ Եվրոպայի այլ երկրներ, Ամերիկա և Ասիա:

Հայկական տպագրության երախայրիքը լույս աշխարհ է եկել Վենետիկում 1512 թվականին, Հակոբ Մեղապարտի ձեռքով:

Մեր այս աշխատությունը, ի տարբերություն մինչև այժմ եղած մատենագիտական աշխատությունների, որոնք փորձել են ամփոփ ձևով շարադրել հայ հնատիպ գրքի մատենագիտության պատմությունը, նվիրված է միայն պոլսահայ տպագրությանը, այն էլ 1567-1850 թթ. ժամանակահատվածում:

Աշխատության մեջ ամփոփ ձևով տրված է պոլսահայ տպարանների ու տպագրված գրքերի պատմությունը և բացահայտված առանձին գրքերի տպագրական առանձնահատկությունները, թեպետ և աշխատության սահմանափակ ծավալը երբեմն թույլ չի տվել ինչպես հարկն է խոսելու նաև առանձին տպարանների տպագրական արվեստի մասին, այդ հարցերին մենք մտադիր ենք անդրադառնալ հետագայում ևս:

Կոստանդնուպոլիսը հանդիսացավ հայ տպագրության ամենակարևոր կենտրոնը: Այս քաղաքը մեծ առավելություն ուներ հայ տպագրության համար: Եվրոպային շատ մոտիկ լինելը դյուրություն էր ստեղծում, որ տպագրական արվեստն այստեղ ավելի արագ զարգանար: Պոլիսը նաև ժամանակի զարգացած և խոշոր քաղաքներից բուն Հայաստանին ամենից մոտիկն էր: Վերջապես հայ տպագրությունը Պոլսում վայելում էր ավելի մեծ ազատություն (գրաքննության առումով), քան Եվրոպայի որևէ այլ քաղաքում:

1512 թվականից մինչև հայ նոր մշակույթի ու գրականության սկիզբը՝ 1800 թվականը, տպագրված հնատիպ գրքերի թիվը մեր հաշվումներով կազմում է 960 անուն, որից շուրջ 325 անունը տպագրվել է Պոլսում, ամբողջ Իտալիայում շուրջ 322 անուն, որից միայն 255-ը Վենետիկում:

Այսպիսով հերքվում է այն թյուր կարծիքը, ըստ որի ամենից շատ հնատիպ գրքեր տպագրվել են Իտալիայում, հատկապես Վենետիկում (օր. Լեո, Հայ գրքի տոմը, էջ 97): 1800-ից մինչև 1850 թվականը կոստանդնուպոլսում տպագրվել է 200 անուն գիրք, 1512-1850 թվականը շուրջ 325 անուն գիրք:

Աշխատության գլխավոր աղբյուրը եղել են մեր ուսումնասիրած պոլսահայ հնատիպ գրքերի հիշատակարանները, ապա նաև տպագրության պատմությանը նվիրված լրջամիտ հետազոտությունները՝ ընդ որում, առաջին հերթին Գ. Ջարբհանայանի, Լեոի, Թեոդիկի, Գ. Լևոնյանի աշխատությունները և Ա. Ղազիկյանի ու Գ. Անասյանի մատենագիտությունները:

ՀԱՅ ՏՊԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՅՐԸ

Կոստանդնուպոլսում հայկական տպագրությունն սկիզբ առավ 1567 թվականին, որը և օրգանական շարունակություն էր դարասկզբին Եվրոպայում ծայր առած հայ տպագրական շարժման:

16-րդ դարի տասական թվականներին տպագրվեցին առաջին հայերեն գրքերը՝ «Պարզատունար» (որին կից էին Կաղանդացոյց, Նշանացոյց, Ծննդեան տղայոց, և այլ նյութեր), «Պատարագատետրը» (որը եկեղեցական ծիսական-արարողական ձեռնարկ էր), «Տաղարանը» (որ հիմնականում ամփոփում էր աշխարհիկ տաղեր) և «Ուրբաթագիրքն» ու «Աղթարքը», որոնք գուշակություններ, կախարդություններով բժշկություն անելու, երագահանության և նման կարգի այլ նյութեր պարունակող գրքեր էին:

Այն ժամանակների համեմատությամբ գրքերը տպագրված են մաքուր, բավականին գրագետ և աչքի համար դյուրին ընկալելի: Դրանց մեջ կան փոքրիկ գլխազարդեր ու զարդագրեր, որոնք ավելի հաճելի են դարձնում նրանց տեսքը: Հայ հնագույն այս գրքերի տպագրությունը երկգույն է՝ կարմիր ու սև: Համարակալված են գրքերի ոչ թե էջերը, այլ մամուլներն ու թերթերը, այն էլ հայկական թվանշաններով:

Այս գրքերի տպագրիչը հայ տպագրության նախահայր Հակոբ Մեղապարտն է, այսպես է նա իրեն անվանել իր գրքերից մեկի՝ «Պատարագատետր»-ի փոքրիկ հիշատակարանում. «Գրեցալ սուրբ տառս ի ՋԿԲ (= 1513) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վենեժ, որ է Վենետիկ Ֆռակստեան, ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. ով որ կարոայք մեղաց թողութեն խնդրեցեք աստուծոյ»: Այս է բազմերախտ հայ տպագրիչի իր մասին թողած փոքրիկ հիշատակագրությունը, որից ելնելով բանասերները հյուսել են բազմաթիվ ենթադրություններ:

Հակոբ Մեղապարտի տպագրած գրքերի անվանաթերթերի վրա կան հիշատակարանների մեջ ոչ մի հիշատակություն չկա գրքերը տպագրող

տպարանի մասին: Բոլոր գրքերի մեջ դրոշմված է տպարանի խաչակիր նշանը, որը վկայում է, թե գրքերը տպագրվել են միևնույն տպարանում:

Գրքերից միայն երկուսն են, որ իրենց վրա ունեն տպագրության թվականը «Պարզատունարը» 1512 և «Պատարագատետրը» 1513: Մնացած երեք գրքերը իրենց տպագրության թվականի մասին ոչ մի տեղեկություն չեն պարունակում: Բանասերները առանձին աննշան փաստերից կառչելով պնդում էին, որ նրանք տպագրվել են 1513-ին կամ, համեմայն դեպս՝ դրան մոտ տարիներին 1514 կամ 1515 թվականներին: Միայն վերջերս բանասեր Ռ. Իշխանյանը հանգամանորեն քննության ենթարկելով այդ գրքերի տպագրական տեխնիկան ու յուրահատկությունները, համոզիչ կերպով ապացուցեց, որ այժմ հայտնի 5 գրքերից ամենաառաջինը տպագրվել են «Ուրբաթագիրք»-ն ու «Աղթարք»-ը և որ «Ուրբաթագիրք»-ը տպագրվել է ոչ թե 1513 թվականից հետո, այլ առաջ մոտավորապես 1509 թվականին¹:

Հայ գրքի տպագրության նախահոր Հակոբ Մեղապարտի կատարած դերը շատ մեծ է: Նա հայկական մշակույթի մեջ նոր սկիզբ առնող մի վիթխարի շարժման ռահվիրան է:

ՄԵԾ ԳՈՐԾԻ ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՂՆԵՐԸ ԱՐԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՒՍԱՏԵՑԻ

Հակոբ Մեղապարտի գրքերը լույս տեսնելուց հետո անցնում է ամբողջ հիսուն տարի, որի ընթացքում հայերեն գրքեր տպագրող անձանց ու տպարաններ չենք հանդիպում ո՛չ Եվրոպայում, ո՛չ էլ Հայաստանում: Այդ ժամանակամիջոցում Փարիզում և Բավիայում (Իտալիա) լույս տեսած երկու օտար հրատարակությունների մեջ կան մեկ-երկու հայերեն էջեր: Այդ հրատարակություններից մեկը Գուլիելմոս Պոստելի տասներկուլեզվյա քերականությունն է՝ տպագրված Փարիզում, 1537 թվականին և երկրորդը՝ Թեսալոս Ամբրոսիոսի տասըլեզվյա ներածությունը, տպագրված նախ Ֆերարայում և ավարտված Բավիայում, 1530 թվականին: Այս վերջին գիրքը, որի մի օրինակը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, պարունակում է օրինակներ հայոց լեզվի քերականությունից, մի շարք էջեր և պարբերություններ էլ ամբողջովին հայերեն են:

17-րդ դարի ընթացքում Եվրոպայի և Արևելքի քաղաքական իրադրությունները բավական փոխվեցին: Վենետիկը, որը դարասկզբին ապրում էր ծաղկման շրջան հասնելով իր զարգացման գագաթնակետին, դարի կեսերին անկում էր ապրում: Արդեն 1540 թվականին նա լրիվ կերպով կտրված էր Արևելքից և կորցրել էր իր ազդեցությունը Արևելքի նկատմամբ:

Ծայր էին առել թուրք-պարսկական կռիվները, որի զոհը դարձյալ հայ ժողովուրդն էր: Հայաստանում կյանքը դարձել էր բոլորովին անտանելի: Այս

դժվարին պայմաններում քանդվում ու ավերվում էին վանքերն ու դպրոցները, վտանգվում էր նաև հայ գիրն ու գրականությունը: Հայաստանում միակ մշակութային լուսավորական գործունեությամբ զբաղվող հայ հոգևորականությունը նույնպես փակուղու առաջ էր կանգնած:

1547 թվականին Էջմիածնում գումարված գաղտնի վեհաժողովը որոշել էր կաթողիկոսի գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն ուղարկել Արևմուտք՝ Հայաստանի վիճակը բարելավելու շուրջ բանակցություններ վարելու համար: Կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցին Հայաստանի պարստական տիրապետության տակ գտնվող հատվածի հայ գլխավորների կողմից Վենետիկի հանրապետությանը ներկայացրել էր աղերսագիր, որի մեջ ասված էր. «Եւ մենք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլադեմից, կուսպասեմք ձեր գալուն, ինչպէս սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին Քրիստոսի: Գիտեմք, որ ի զօգուութենէ տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն: Կուղարկեմք մեր պատրիարքն Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւնն ձեր, որ յարգութիւն ընճայէ ձեզ, և մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, և յետոյ շնորհ ընէք իրեն որ կարենայ երթալ և համբուրել զոտս ամենասրբազան պապին»¹:

Ստեփանոս Սալմաստեցին երևի նույն ձևի աղերսագրով ներկայանում է նաև Գերմանիայի Կարլոս 5-րդ թագավորին և համոզվելով, որ Եվրոպացիներից օգնություն սպասելը անօգուտ է, վերադառնում է Լվով և այստեղ ծավալում իր հոգևոր գործունեությունը²:

Սալմաստեցու մահից հետո Արևմուտքի հետ վարվող բանակցությունները շարունակվում են: 1562 թվականին Միքայել Սեբաստացին՝ Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսի աթոռակիցն ու հաջորդը, իր հայրենի քաղաքում գումարեց մի խորհրդակցություն, որը վճռեց Հայաստանի վիճակը բարվոքելու համար Արևմուտք հղել մի նոր պատվիրակություն: Կաթողիկոսի փոխարեն Արևմուտք մեկնելու համար առաջ քաշվեց տոհմիկ մի անձնավորություն Դպիր Աբգար Թոխատեցին, որը հայտնի դարձավ նաև որպես նշանավոր տպագրիչ ու պոլսահայ տպագրության հիմնադիր:

Աբգարի սնձն ու ինքնությունը բացահայտող բազմաթիվ պատմաթղթեր կան: Ամենաուշագրավը 1583 թվականի հոկտեմբերին Հռոմից հայոց կաթողիկոսին ուղղված Աբգար դպրի որդու՝ Սուլթանշահի նամակն է, ուր վերջինս պատմում է, որ Միքայել կաթողիկոսը վեհաժողով էր գումարել և որոշել էր որպես պատվիրակ Արևմուտք առաքել արքայազմ Աբգար դպրին: Նամակագիրը հայտնում է նաև, որ իր հայրը Աբգարը սերում է Սենեքերիմ Արծրունու տոհմից, իսկ մի այլ կապակցությամբ դիտում իր ծնողներին Տրդատ Արշակունու և Գագիկ Բագրատունու բարունակ: Սուլթանշահը չհիրաժարվում նաև, Ռուբինյան լինելու հավակնությունից: Ճիշտ է, թե սխալ Սուլթանշահի կարծիքը, այդ չէ կարևորը. կարևորը այն է, որ ժամանակակիցները համոզված

¹ Ղ. Ալիշան, Հայ Վենետ, 1896, էջ 329

² Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, Ե., 1959, էջ 26-35

¹ «Գրական թերթ», Ե., 1963, մայիսի 31, #22 (1195):

էին, կամ ուզում էին համոզված լինել Աբգարի բարձր ծագման վարկածներին, և սա է, որ դեր պիտի խաղար Աբգարի առաքելության մեջ:

Միքայել կաթողիկոսի գումարած վեհաժողովի մասին եղել են տարբեր կարծիքներ: Ըստ Օրմանյանի՝ վեհաժողով չի գումարվել, կաթողիկոսը խորհրդակցել է իր մտերիմների հետ և նրա տված վկայագրի տակ հետագայում Աբգարը ստորագրություններ է դրել և կնիքներ ավելացրել¹:

Աբգար Թխատեցին դեպի Եվրոպա ճանապարհ ընկավ 1562 թ. հունիսին կամ հուլիսին իր որդու՝ Սուլթանշահի և Ալեքսանդր վարդապետի հետ: Աբգարը իր հետ ուներ կաթողիկոսից երկու նամակ, 1562 թվականի մայիսի 20-ի թվով: Նամակներից մեկը վկայում էր Աբգարի ինքնության մասին, իսկ մյուսը ծածկագիր էր, որի ինչ լինելը մինչև այսօր հայտնի չէ: Սուլթանշահը իր վերոհիշյալ նամակում թվարկում է իրենց պատվիրակության առաջ դրված խնդիրները. «Նախ՝ զի յիշեցուսցէ զառաջին դաշինս և զառաջին երդմունքն», այսինքն վերանորոգել «Դաշանց թուղթը», երկրորդ՝ «զմիտս հռոմայեցուց, թէ որպիսի կան ընդ հայս» - Հավանորեն բաց է թողնված բայը, խոսքը երևի այն մասին է, թե պատվիրակությունը պիտի պարզեր հռոմայեցիների վերաբերմունքը դեպի հայերը, կամ «Դաշանց թղթից» հետևող նրանց պարտավորությունները հայերի նկատմամբ: Երրորդ՝ «զի յօժարեցու... ի փրկուի վտարանդեալ հայոցս», նախադասությունը աղճատված է, բայց պարզ է, որ խոսքը հայ գաղթականների վիճակը կարգավորելու մասին է: Չորրորդ՝ «Միջնորդ լինել և ճանապարհորդել հայրապետացն մեր ի Հռոմ», այսինքն նախապատրաստել հավանաբար Էջմիածնի ու Սսի հայ կաթողիկոսների ուղևորությունը դեպի Հռոմ²: Պատվիրակության նպատակն իրականացնելու համար Աբգարն իր հետ տանում էր մեռած, ոսկի խաչ, օրհնյալ մատանի և Թեոդորոս վկայի նշխարները:

Աբգարի ճանապարհորդությունը տևում է բավականին երկար, որովհետև Հռոմ հասնելուց առաջ նա մտնում է Վենետիկ և այնտեղ մնում մինչև 1564 թվականի սկզբները: Վենետիկում Աբգարի գտնվելու մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնվել: Ըստ որոշ պատմաբանների՝ Աբգարը Վենետիկում փորձել է պարզել հայերի ազատագրման հնարավոր հեռանկարները: Սակայն երբ հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Աբգարը ժամանակի շատ կարդացած, զարգացած, ինչպես նաև ծածկագրեր հորինող մեկն է եղել, կարող ենք մտածել, որ Վենետիկում նա աշխատում էր իրականացնել իր ուղևորության մի ուրիշ նպատակը՝ գտնել Հակոբ Մեղապարտի տպարանի մնացորդները և կամ նոր տպարան հիմնադրել հայերեն գրքեր տպագրելու համար: Ըստ երևույթին չգտնելով որոնած պատրաստի տպարանը և համոզվելով, որ առանց պապի թույլտվության հնարավոր չէ Վենետիկում նոր տպարան հիմնել, Աբգարը շարունակում է իր ճանապարհը դեպի Հռոմ:

Միքայել Կաթողիկոսը անհանգստացած Աբգարի երկար լռությունից, 1563 թվականի ապրիլ ամսին նամակ է ուղարկում Հռոմ պապին, որով խնդրում է

տեղեկություններ Աբգարի պատվիրակության մասին: Հայոց կաթողիկոսի նամակում հիշատակվում է Աբգարի ձեռքով Հռոմի պապին հղված երկու գրության մասին, որոնցից մեկով հայոց կաթողիկոսը և յուրայինները հպատակություն էին հայտնել հռոմեական աթոռին, իսկ մյուսով խնդրել էին պապից հաստատել և նորոգել Սեղբեստրոս պապի և Կոստանդինոս կայսեր Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ կնքված դաշինքը: Աբգարի ինքնությունը ցույց տալու համար կաթողիկոսը նշում է Աբգարի մի քանի առանձնահատկությունները. «...զթուղթս մեր առաքեսցուք միշտ անփակ՝ գրեալս նշանագրովք, զորս նա միայն ճանաչէ: Եթէ զայլ ևս նշանս խնդրեսցիք, նա զերկուսին իսկ ձեռս իբրև զաջ իւր ի կիր արկանիցէ: Այլ նշան, զվերոյգրեալ զառաջին տարերս՝ նա միայն գիտէ. զնոսին ինքնին ուսուցանէ»¹:

Կաթողիկոսի այս նամակը պարզ վկայում է, որ Աբգարը շատ զարգացած, նաև ծածկագրեր հորինող, գրագետ ու ճարպիկ մարդ էր: Հայոց կաթողիկոսի նամակը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց Հռոմում: Այն թարգմանվեց Հռոմի հայկական եկեղեցու վարդապետ Հովհաննես Մկրտչի կողմից և մատուցվեց պապին 1564 թվականի մարտին: Հայոց կաթողիկոսի պատվիրակը հրավիրվեց Հռոմ: Այստեղ նրան առաջադրվեց մի հարցացուցակ, որին պատասխանեց Աբգար դպիրը և տվեց իր մասին տեղեկություններ: Բանասեր Գ. Գալեմբյարյանը այդ փաստաթուղթը հրապարակել է թարգմանաբար. «Անունս Աբգար, հայագահ, ծնած եմ քաղաք մը, որ կը կոչվի Թոքատ. կղերական եմ և դպիր, Հռոմ եկա, վասն զի տասը տարի առաջ ուխտ ըրած էի զալու և իմ մեծ որդիս բերելու, որպեսզի կաթողիկե վարդապետությունը սորվի, բայց որդիս մեռավ և այս պատճառով ուշացա այս չափ ատեն որպեսզի կարենամ իմ Սուլթան անուն որդիս բերել, որ հիմա հետս է այստեղ: Մեր պատրիարքն իմանալով բաղձանքս, խնդրեց ինձմե, որ ինքը շատ գոհ պիտի ըլլա՝ եթե իրեն անվամբ Հռոմ գամ, որով կրնամ նաև կատարել իմ ուխտս, և այսպես ալ եղավ»²:

Այստեղ նշում է նաև, որ վեհաժողով չի գումարվել և որ կաթողիկոսը խորհրդակցել է եպիսկոպոսների, վարդապետների ու մի ուրիշ պատրիարքի հետ և ապա շատ ուրիշների անունից (որոնց ստորագրությունները կան թղթի տակ), որոշել է Աբգարին ուղարկել վերը հիշված նպատակով: Աբգարի այս պատասխանները պարզ կերպով հաստատում են, որ նա բացի կաթողիկոսի հանձնարարությունից ունեցել է և իր նպատակը ուխտի գալ և տղային բերել կաթողիկական վարդապետություն սովորելու:

Սուլթանշահի նամակի տվյալներով Հռոմի պապը պահանջում է Աբգարից գրավոր ներկայացնել հայոց հավատը: Չունենալով այդ մասին որևէ լիազորություն, Աբգարը ներկայացրեց իր դավանանքը նշելով, որ այս ամբողջ հայոց հավատն է: «Նմայեա յիս ի մեղաւորս, երանելի Հայր, որ այսչափ համառօտիւ զհաւատս Հայոց հարի ի գրի, եւ սակաւ բանիւք զվերոյգրեալ զեւթանասուն եւ երկու Գիրս յիշատակեցի, զի չէ անկ ամենելին դնել զճրագ

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2250-2251

² Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1906, էջ 323

¹ Հմմ. Պալճեան Աղեթ., Պատմութիւն կաթողիկե վարդապետութեան, Վիեննա, 1878, էջ 153:

² «Հանդես ամսօրյա», 1912, էջ 387

յանդիման արեգական, քանզի դու իմաստուն ես եւ գիտես զամեն այն»¹: 1564 թ. նոյեմբերի թվակիր այդ թղթում Աբգարը համեմատելով պապական եկեղեցին «արևի» հետ, իսկ հայկականը «ճրագի», հասկացնել է տալիս, որ պատրաստ են կատարելու ամեն բան միայն թե կատարվի իրենց պահանջները:

Եղած աղբյուրները լռում են Աբգարի առաքելության քաղաքական ավելի շոշափելի արդյունքերի մասին: Սուլթանշահը նամակի մեջ ասում է միայն, որ պապը ողջունել է, համբուրել իր հորը, որպես հայ արքայազնի և ճանապարհ դնելով դեպի Հայաստան՝ կաթողիկոսի մոտ, իբր թե ասել է, «Ի նման թագաւորազն երկիր առ իս. և այժմ փառաւորեալ իբր արքայ առաքեմ զքեզ առ պատրիարքն զի բերեսցես զնա առ մեզ»²: Որպես բարեկամության նշան պապը Աբգարին նվերներ է տալիս և որդեգրում նրա Սուլթանշահ որդուն, տալով նրան Մարկ-Անտոն անունը:

Հռոմից Աբգարը Հայաստան ուղևորվեց պասքի նշանակած «հայոց կարդինալի» հետ: Հասնելով Վենետիկ Աբգարը մնաց այդտեղ: Հայաստան ուղևորվեց միայն պապի նշանակած մարդը, որին, սակայն, մահը վրա հասավ կես ճանապարհին, անկատար թողնելով նրա հետագա նպատակը:

Աբգարի չվերադառնալը ուներ իր պատճառը: Վենետիկում Աբգարը պիտի իրականացներ իր նվիրական ցանկությունը՝ տպագրության գործը: Սուլթանշահը Աբգարի այս ձեռնարկությունը համարում է պատահական, իր փրկության նպատակով սկսած մի գործ, որպեսզի վերադարձի ճանապարհին, իր առաքելության մասին արդեն լսած թուրքերի առաջ, հնարավորություն ունենա արդարանալու, թե միայն տպագրության համար է մեկնել Հռոմ:

Վենետիկում 1565-66 թվականներին Աբգարը տպագրեց երկու գիրք 1565-ին հայերեն առաջին օրացույցը, որը կոչվում է «խառնայվիճուր տունար, գեղեցիկ և պիտանի» (մի թերթի վրա) և 1565-66-ին «Սաղմոս»:

Այստեղ Աբգարը ծուլել է տալիս երկու տեսակ տառեր, որի մասին օրացույցի վրա նշել է. «թվին ՌԺԴ շինեցո նոր գիրս հայոց և այս խառնայվիճուրս ի Վանատիկ ձեռամբ Թոբատոցի Սաֆար Աբգարին այս գրչայ... այն է նոր գրիս վասն լուսնին շատ չի գրեցաք զի ի ... թուխտս»:

Նույն տարում տպագրված «Սաղմոս»-ի մեջ գտնում ենք երկու պատկեր: Պատկերներից մեկը ցույց է տալիս, թե ինչպես ինքը՝ Աբգարը իր որդու Սուլթանշահի հետ ներկայանում է պապին և ներկայացնելով հայկական տառերի նմուշները տպագրության թույլտվություն է խնդրում Պիոս 4-րդից: Աբգարը և իր որդին մենակ չեն պատկերված, նրանց օգնության են եկել նաև կարդինալներ՝ Բոռնմետսը, Մերանոսը, Ամալիոոսը և եպիսկոպոս Աղեքսանդրը: Պատկերը լռիկ հուշում է, որ Աբգարը չի կորցրել ժամանակը և նախօրոք բարեկամացել է այնպիսի ազդեցիկ մարդկանց հետ, որոնք կապահովեին նրա ձեռնարկած գործի հաջողությունը: Հաջորդ պատկերում՝ Աբգարը մենակ ներկայանում է

Վենետիկի դոժին՝ «Երելեմոն թուճին»:
Պատկերից ստացվում է այն տպավորությունը, որ նրանց հանդիպումը առաջին անգամը չէ, դուքսի պալատականները նստած են անշարժ, իսկ ինքը՝ դուքսը կարծես ուրախ ողջունում է հյուրին: Պատկերների տակ գրված է. «Ի թվականիս հայոց ՌԺԴ (1565) ամին ես թոխաթցի Աբգար դպիրս խնդրեցի զայս նոր գիրս ի Հռոմ ի Պետրոս փափուն և երեստ հրաման շինելու բարեխաւսութեամբ այս կարտինալացս և այս եպիսկոպոսիս և իմ գրայմիտ Սուլտանշայ որդոյս եւ եկեալ ի գեղեցիկ նաւայիանկիտ մայրաքաղաքն, որ կոչի Վանատիկ, ի թագաւորութեանն Երելեմոն թուճին եւ շինեցաք զայս նորագիրս և զայս փոմը մեկնիչս սաղմոսացս:

Գ. Լևոնյանը հենվելով միայն Սուլթանշահի նամակի վրա և Աբգարի Հռոմ ժամանելու թվականը համարելով 1563-ը, եզրակացնում է, որ Աբգարը երկու անգամ է եղել Հռոմում: Առաջին անգամ քաղաքական նպատակով 1563-ին և երկրորդ անգամ տպագրական գործի համար 1565-ին¹:

Մինչդեռ պարզ է, որ մինչև 1564 թվականը մնալով Վենետիկում Աբգարը արդեն իսկ ծանոթացել էր իրադրությանը, բարեկամացել Վենետիկի դոժի ու հայկական հոգեւտան «վերակացու» Սիմոնի հետ²»: Այս է պատճառը, որ Աբգարը Հռոմում, բացի իր քաղաքական գործունեությունից, բարեկամների օգնությամբ թույլտվություն է ստացել նաև տպագրական գործի համար:

Աբգար դպիրը «Սաղմոս»-ի տպագրությունն ավարտեց 1566 թվականի մայիսի 17-ին, այս մասին է վկայում գրքի փոքրիկ հիշատակարանը. «Փառք անբաժանելի միասնական սբ. երրորդութեան հաւր և որդոյ և հոգոյն սրբոյ — յաւիտեանս ամմեն: Կազմեցաւ սբ. երգարանս Դաւթի լաւ և յընտիր արիւնակէ Գառնեցոյ վարդապետի ի թուակամիս Հայոց ՌԺԵ մայիս ԺԷ, արև ուրբաթ ԺԲ Ժամն (= 1566 թ. մայիսի 17-ին, ժամի 12-ին): Առ ոսոս Մելիքսեդեկ եպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն Վանատիկ ընդ հովանեաւ սբ. Մարկոս աւետարանչին, ի հայոց հոգեւտունն, ի ժամանակ Սիմովնի: Յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր զաշխատողքս սորայ զառաջինք և զմիջինք և զվերջինքն և աստուած յիշէ ձեզ իւր միւս անգամ զալուստն, ամմեն ԲԵԿԲ (262) թուղթ է և ամենն կոխած է ի իսկի գրչի գիր չըկա, ի գիրքս բաւ է.»:

Վերջացնելով «Սաղմոս»-ի տպագրությունը, Աբգարն այլևս չի մնում Վենետիկում, այլ մեկնում է Կ. Պոլիս: Չնայած այն բանին, որ Վենետիկում նա ուներ և բարեկամներ, և օգնող մեկենասներ, բայց Աբգարը չէր կարող մնալ Վենետիկում և շարունակել իր գործը՝ տպագրությունը, քանի որ այնտեղ գրաքննությունը հասել էր ամենախիստ չափերի: Առանց պապի անմիջական թույլտվության չէր տպագրվում ոչ մի գիրք, իսկ Աբգարը չէր կարող չընդհարվել պապական գրաքննիչների հետ, քանի որ նրա տպագրելիք գրքերը հակարդվում էին կաթոլիկ դավանանքին: Տպագրական գործունեությունը

¹ Պալճեան Աղեք. Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ 157, թղթի 1565 թ. նոյեմբերը վրիպակ է այս գրքում, Չամչյանի մոտ նշված է՝ 1564 թ. նոյեմբեր:

² «Հանգես ամսօրյա», 1906, էջ 324:

¹ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 64:

² Հայերը այն ժամանակ ունեին Իտալիայում եկեղեցիներ ու կրոնապետ, ի նպաստ Հայերի գործում էր Վենետիկում բացված «Հայոց տունը» (տես Ղ. Ալիշան, Հայ. Վենետ, էջ 160:

շարունակելու համար Աբգարին հարկավոր էր գրաբնությունից ազատ հայաշատ մի քաղաք, ինչպիսին այն ժամանակ Կ. Պոլիսն էր:

ՊՈԼՍԱՅԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՉԲԸ

Կոստանդնուպոլսում հայերի բնակության մասին հիշատակություններ կան դեռևս Բյուզանդական կայսրության սկզբնական շրջաններից: Հայկական հոծ զանգվածներ են տեղափոխվել մայր երկրից դեպի Պոլիս չորրորդ դարից սկսած: Բյուզանդիայի պատմության մի ամբողջ ժամանակաշրջանը կոչվում է հայկական, քանի որ հայեր էին նրա կայսրերը, հայ էր նաև Բյուզանդական առաջին համալսարանի հիմնադիրը՝ Հայերի ու հռոմեացիների մերձեցման ու հակամարտության քիչ դեպքերի ակամատես չի եղել կայսերական Կոստանդնուպոլիսը: Արդեն 12-րդ դարում հիշատակվում է երկու «քույր եկեղեցիների զավակների» միջև ծագած հակամարտության մասին, որի պատճառով էլ Կիլիկիայի Գրիգոր Ապիկար կաթողիկոսը Պոլիս է ուղարկում նշանավոր հռետոր Երեսես Լամբրոնացուն մի ազգի երկու զավակների՝ կաթոլիկների ու լուսավորչականների մեջ հաշտություն կայացնելու համար:

14-րդ դարում Կ. Պոլսում գործում էր Ս. Սարգիս եկեղեցին և ուներ իր եպիսկոպոսը՝ Տեր-Յուսիկը: 15-րդ դարում Ղրիմից Կ. Պոլիս են տեղափոխվում բազմաթիվ հայեր և կառուցում են իրենց Ս. Նիկողայոս եկեղեցին: 1453 թվականին սուլթան Մահմեդը գրավելով Կ. Պոլիսը, պահում է Պրուսայում հայերին տված իր խոստումը և 1461 թվականին մի քանի երևելի ընտանիքներ տեղափոխում Կ. Պոլիս իր իշխանության սահմանները: Այս ընտանիքների հետ տեղափոխվում է նաև Հովակիմ եպիսկոպոսը և կարգվում Կ. Պոլսի հայերի պատրիարք, որով և հիմնադրվում է Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքությունը: Եկվորներից մի մասը տեղավորվում է քաղաքում, մի մասն էլ Ղալաթիայում, ուր արդեն բնակվում էին բազմաթիվ հայեր:

Գտնվելով Եվրոպայի նախադռանը Կ. Պոլսում տպագրությունը սկսվել էր արդեն 1490 թվականին և հրատարակվել առաջին հրեական գիրքը «Աստօն ժողովրդի պատմությունը» վերնագրով: Չնայած այս հանգամանքին, տաճկերեն լեզվով առաջին գիրքը տպագրվեց միայն 1721 թվականին, կայսերական տպագրատուն հիմնադրվելուց հետո: 1483 թվականին սուլթան Բայազետ Բ. հատուկ հրովարտակով իր հպատակներին արգելել էր տպագրությունը մահվան սպառնալիքով: 1515 թվականին այս հրամանը նորից վերահրապարակվել է սուլթան Սելիմ Ա-ի կողմից և խստությամբ պահպանվել մինչև 1720 թվականը: Սակայն այդ հրամանները երևի վերաբերում էին միայն արաբատառ տպագրությանը, քանի որ այդ ժամանակ Կ. Պոլսում կատարվում էին ինչպես հայերեն, այնպես էլ բազմաթիվ այլ լեզուներով տպագրություններ: Հայերեն

լեզվով առաջին տպագրությունը Կ. Պոլսում, ինչպես ասացինք, իրագործվել է 1567 թվականին Աբգար դարի ջանքերով:

Գալով Կ. Պոլիս Աբգար դարի բանակցում է հայոց պատրիարքի հետ և իր տպագրատունը հաստատում Ս. Նիկողայոս եկեղեցուն կից շենքերից մեկում: Այս եկեղեցու մերձակայքում էին հավաքված Ղրիմից գաղթած հայերը և այն համարվում էր հայերի տնտեսական ու կուլտուրական կենտրոններից մեկը¹: Տպարանի վերակազմու է նշանակվում Հովհաննես եպիսկոպոսը:

Առաջին գիրքը², որ տպագրվել է Կ. Պոլսում «Փոքրիկ քերականութիւն կամ այբբենարան» գիրքն է, որի մասին Մաղաքիա դարի ճեղքախորհրդանշանը իր ձեռագիր հիշատակարանում գրում է, «ՌժՁ (= 1567) ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Միքայէլի ԻԱ (= 21) ամի կաթողիկոսութեանն, ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, յերկրորդ ամի թագաւորութեանն օսմանցուց սուլթան Սելիմի, և ի չորրորդ ամի պատրիարքութեան տէր Յակոբ ռաբունապետի Կոստանդնուպոլսոյ, առ ոտս Յովհաննէս եպիսկոպոսին ընդ հովանեալ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց եղև ստամփայ, այսինքն պասմայգիր և տպեցաւ փոմը քերականութիւն տղայոց, ձեռամբ անարժան կնքադիր դարի մերս Յողորին»³:

Վերջին նախադասությունը Ձարբհանայանի աշխատություններում դրված է երկու կերպ՝ մեկը որը նշված է վերը, իսկ մյուսը, որից վերցրել է նաև Գ. Լևոնյանը, հետևյալն է «...տպեցաւ փոմը քերականութիւն տղայոց, ձեռամբ անարժան կնքադիր դարի և մերս Յողորին»³:

Այս երկու ձևակերպումները հուշում են երկու կարծիք. առաջին դեպքում, որ կնքադիր դարի Յողորն է, իսկ երկրորդ դեպքում, որ տպագրվել է գիրքը կնքադիր դարի և Յողորի ձեռքով:

Նախ ի՞նչ է նշանակում «Յողորը» կամ «Յողոր» բառը, որը տեղ է գտել Մաղաքիա դարի պատմության մեջ: Հ. Աճառյանը իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ի հատորում գրում է. «Յողոր. Այս անունով հայտնի է Հիմ կտակարանում Մովսես մարգարեի աներ Յողորը, որ Մաղիանացոց բառ է և ծագումը անհայտ. (Gesenius 328բ, և ԲՌ. Ս. Գրոց 385):

Մեր մեջ չի գործածված, բայց զարմանալի կերպով ժՁ դարում ունեինք՝ Յողոր կամ Յողոր դարի, կնքադիր էր, այսինքն կնիք փորող. Պոլսում բացավ առաջին հայ տպարանը՝ Ս. Նիկողայոս եկեղեցու բակում, 1567 թ.: Այս թվին տպեց աշակերտական «Փոքրիկ քերականութիւն»: Հաջորդ տարին 1568 թ. Յողորին կնիանան Աբգար Եւդոկիացին և նրա որդին Սուլթանշահը, իրենց

¹ Կ. Պոլսում հայտնի է Ս. Նիկողայոս անունով երկու եկեղեցի՝ Գուն Գափու թաղամասում և Վլանդկայում: Հ. Ասատուրի կարծիքով տպարանը գտնվում էր առաջինում, իսկ Օրմանյանի կարծիքով՝ «Վլանդկայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն բակը կամ մոտը»:

² Աբգարի տպագրած գրքերից մեծը տեսել ենք միայն Վենետիկում տպագրված «Սաղմոսը», մնացած գրքերի մասին կիսուսնք հենվելով ձեռնհաս անձանց նկարագրությունների վրա:

³ Գ. Ձարբհանայան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ, 1895, էջ 47-48:

³ Գ. Ձարբհանայան, Պատմութիւն հայերեն դարութեան, հտ. Բ, Վենետիկ, 1877, էջ 277: Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրական արվեստը, Ե., 1958, էջ 68:

Վեներտիկից բերած տառերով և կտպեն չորս գիրք՝ Տպարանի վարիչն էր Առաքել արեղա Խորվիրապցին: Հաջորդ տարին տպարանը զոհ գնաց տգիտության և նախապաշարմունքի հետևանք եղող մի պայքարի և եկեղեցական իշխանության կողմից փակվեց (Հայրենիք, 1932, # 9, էջ 85): Նույնի մասին խոսում է նաև Չամչյանը (Գ. 657), բայց հավածանքի մասին ոչինչ չի ասում և հայտնում է, որ տպարանը հրդեհի զոհ գնաց»¹:

Քանի որ, ինչպես պարզվում է այս մեջբերումից, «Յողորը» անձնանուն է, ուրեմն այն պիտի լինի որոշակի մի անձ, որը զբաղվել է «Փոմը քերականութեան» տպագրությամբ: Սակայն Լևոնյանը ելնելով իր մեջբերումից գրում է. «Ոչ Ջարբեհանյանը, որ առաջին անգամ տպագրել է ճեվալիորճյանի այս վկայությունը, և ոչ էլ հետագայում Աբգարի մասին խոսող հեղինակները (Լեո, Թեոդիկ և ուրիշներ) ուշադրություն չեն դարձրել, թե ով է հիշված այդ Յողորը, որ օգնել է «անարվեստ կնքագիր դպրին», այսինքն թրքատցուն»²:

Նախ «անարժան» համեստորեն ասված բառն ամենևին էլ չի նշանակում «անարվեստ», ինչպես գրում է Լևոնյանը, այլ մի մարդ, որը արվեստի հանդեպ ունեցած երկյուղածությունից՝ արժանի չէր համարում իրեն զբաղվելու նման պատվաբեր գործով: Մարդ կարող է լինել լավ արվեստագետ, բայց չհամարձակվել տպագրության գործով զբաղվելու: «Անարժան» ածականով համեստորեն կոչել են իրենց շատ գրիչներ և տպագրիչներ:

Ա. Ալպոյաճյանը և Հ. Աճառյանը հենվելով Մ. ճեվալիորճյանի ասածի վրա, հայտնում են այն կարծիքը, որ նախքան Աբգար դպիրը Կ Պոլսում եղել է տպագրություն, այսինքն Յողորը 1567 թ. տպագրել է «Փոմը քերականութիւն», իսկ հաջորդ տարին նրան են միացել Աբգար դպիրը և Սուլթանշահը:

Ցավոք սրտի այս կարծիքներին մենք նոր ոչինչ ավելացնել չենք կարող գիրքը տեսած չլինելու պատճառով: Հավաստին այն է, որ գիրքը տպագրվել է «ձեռամբ անարժան կնքագիր դպրի մերս Յողորին»: Հետագա տողադրությունների մեջ Յողորի անվանը չենք հանդիպում:

Նույն Մաղաքիա ճեվալիորճյանը գրում է. «Ոժե (= 1568) ի Կոստանդնուպոլիս նոր ստանփայ գիր սահմանեցին, ի հայրապետության տեսան Միքայելին էջմիածնի և ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսյոյ տէր Յակոբին, ընդ հովանեալ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն, ձեռամբ Խորվիրապի Առաքել արեղային, արհեստագործութեամբ Աբգար դպրին և իր թագազարմ Անտոնիոս Սուլթանշահ սարկաւագին, որոյ գրովքն տպեալ տօնացոյցս յառաջ բերին»¹:

Այս «Տօնացոյց»-ից մեկ օրինակ պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, որի նկարագրությունը գտնում ենք «Հանդես ամսօրյա»-ի 1890 թ. հուլիսի համարի մեջ: Այս օրինակը պակասավոր է, չի նշված տպագրության թվականը և տպագրիչի անունը: Մաղաքիա

ժամանակագիրը իր պատմության մեջ տվել է «Տօնացոյց»-ի հիշատակարանը: Լսենք նախ «Հանդես»-ի հողվածագրին.

«Մատյանս վեշտասանաժալ է (թերթն 16 թուղթ), էջք 8 սանդ, երկայն ու 5 1/2 լայն. (5 1/2 X 8 սմ) յուրաքանչյուր էջ 10 տող: Մինչև 2 կը նշանակվի թերթերու թիվն տառերով, այնուհետև զանց կառնվի: Միայն առաջին թերթին մեջ նույն գրով կարմրագույն դրոշմյալ բազմաթիվ տողեր ունի, հաջորդ թերթերու մեջ կարմիր գունո հետք չկա: Ամբողջ մատյանը միևնույն գրով դրոշմված է. սակայն Ջատկեն ետքը՝ որ ունի փոքրիկ վերնագարո մը և թռչնագիր, կը տեսնվին տեղ տեղ թռչուններ ...

Մատենին մեջ՝ տպագրողին կամ հրատարակչին վրա տեղեկություն ամենևին չենք տեսներ: Որչափ կերևնա ի սկզբան դրված հիշատակարանին վերջն պիտի ըլլան անշուշտ, սակայն մեր օրինակին այս մասը կը պակսի:

Առաջին թերթին առաջին էջին վրա կա միայն երկաթագիր Ա տառ մը, առաջին թերթը ցուցնելու համար: Երկրորդ էջն է «Ով հանդիպի այսմ գրքիս, նա ողորմի տա գրչիս, որ Դ արինակ գրի, և Դ. վարպետի առջեւ գրեցի, հին արինակն. զարութեան և զապաշխարհութեան հարցերն չէր գրած և մեք գրեցաք, գրած էր ի բազում տեղիք թէ կամիս զայս ասա»: — ... Բուն գործույն մեջ՝ քանի մը տեղ տպագրիչն ինքնին կը խոսի, այսպես, «գոր եւ ի ցուցակի» (առաջին թերթ), որմէ կերևնա թե մատյանն ի սկիզբն կամ ի վերջն ցուցակ մը ունի: Դարձյալ. «խրատքն գրեալ է ի միւս կողմն» (երկրորդ թերթ) «Բայց ոմանք ի ժամատան ասեն. և մեք զայն ենք տեսեալ» (հինգերորդ թերթ). «զմեղապարտ յիշեցէք» (հինգերորդ թերթ). «ով տաւնասէրք գիտենաք որ ոմանք Գ ար տաւենք զիոգեգալուստն»:

Այս է գրքի ամբողջ նկարագրությունը:

Ճեվալիորճյանը հիշատակել էր նաև Սուլթանշահի անունը: Սուլթանշահի անանկի տվյալներով Աբգարի մեկնելուց հետո ինքը մնաց Հռոմում:

Շատ հավանական է, որ Աբգար դպրի ունեցած տառերը չբավարարեցին նրան հետագա տպագրությունները անելու համար և նրա որդին Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց նոր տառեր:

1568 թվականին տպագրված գրքերից է նաև «ժամագիրք»-ը կամ «Աղօթամատոյց»-ը որին կից է և «Պատարագամատոյց»-ը: Այս գրքից մի օրինակ պահվում է Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում:

«ժամագիրք»-ի նկարագրությունը քաղում ենք Գ. Ջարբեհանյանից, որի ձեռքին եղած օրինակը պակասավոր է եղել և տիտղոսաթերթ չի ունեցել:

«ժամագիրք»-ը բաղկացած է 3 մամուլից, ամեն մի մամուլը 16 էջ: Գրքի չափը՝ 13X19 սմ: Ամեն մի երեսի վրա 15 տող, իսկ ամեն մի տող 26-27 տառ: Համարակալված են մամուլները հայկական տառերով: Գիրքը երկույն տառերով է սև և կարմիր: Ունի նաև գլխագրեր: Ժամագրքի տպագրության թվականի մասին տեղեկություն կա միայն խաղաղական գլխի «Շնորհատու բարեաց» աղոթքի վերջում, փոքր տառերով գրված. «Գրեցաւ Աղաթամատուցս թվին Ռժէ ասրիլի Իէէ» (=1568 ապրիլի 27):

Գրքի 9-րդ մամուլից սկսվում է «Պատարագամատոյց»-ը, որի առաջին էջը ամբողջությամբ կարմրագիր է. «Աւրենք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ. յորում

¹ Մեջբերումն արված է Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ից, Ե., 1946, էջ 529-530:

² Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 68:

¹ Գ. Ջարբեհանյան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 48:

գգեստաւորութեան և պատարագի պատրաստութեան աղօթք ի սարկաւագատան, զոր ինք հանդերձատուն և աւանդատուն կը կոչէ:»

Յետևյալ էջին կա մի պատկեր, խորանի առաջ բազկատարած երեսը դեպի ժողովուրդը կանգնած մի ծերունի, քահանայապետական պատմունճանով և զլխին հրեական խուր: Նկարի երկու կողմից լատինական տառերով գրված է «Aarone sacerdotē, իսկ նկարից դուրս, աջ կողմի լուսանցքում գրված է Հայերեն տառերով «Ահարոն քահանան է»: Սրանից հետո բուն գիրքը կարմիր ու սև վերնագրերով և ենթավերնագրերով:

Տ. Պալյանը¹ իր «Ցուցակ հայերէն հին տպագրութեանց» հոդվածում («Բանասեր» 1903, էջ 203-207) բերել է «Ժամագիրք-Պատարագամատոյց» գրքի Հիշատակարանը, որը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ, ինչպես կա:

«Կազմեցաւ Աղաւթնատուցն եւ Պատարագամատուցս ի թվականիս հայոց ՌժԷ (= 1568) մայիս...աւոն եշաբթի: Ի Հայրապետութի տ[է]ր Նիկողոսիսն առ ոտս տ[է]ր Յակոբ րաբունայայետ (պա)տրիարքին: Կանակցաթ[ութեան]ը այս քահանայիցս եւ ... ի քսան ոմն տ[է]ր Ասահկին եւ Աարգիս եւ, եւ Խորվիրապցի Առաքել արեղին, եւ մղտեսի ուսումին, Խօծա Տովաթեմայ եւ... հաւատորի տիրացու մէ... ին, Խաչատուրին, Անանիային, մղտեսի Յոհան, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր գաշխատող սորա գառաջինքն և զվերջինքս զարվեստիս... թելայրիքն որ անձամբ աշխատեցան: Եւ... ըստացան: Ջխոճայ Մուրատն: Եւ զմղտեսի Ֆ... ոմն, տիրացու Մարտիրոսն, Իպրահիմջան Սատա...ըն, եւ տոներն եւ Խաթունփաշան կրկին յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր եւ զարվեստի շինաւոն Աբգար դպիրս կենակիցք եւ զհայրն իմ մղտեսի... կ եւ զմայրն իմ, մղտեսի յեւան և զդերաբոյս... գաւակս տիրացու Մուլթանն Ա[ստուա]ծ յիշէ զիր միս անգամ զալուստն ամէն¹:

Չվերծանված բառերի առատությունից պիտի հետևցնել, թե «Բանասերի» հոդվածագրի ձեռքի տակ եղած օրինակը քայքայված է եղել, ցեցակեր և դժվար ընթեմնելի: Սակայն, բերված հատվածից շատ բան կարելի է կթահել: Նախ պարզվում է մի մեծ նորություն, որ Աբգարի մոր անունը եվա էր, իսկ հոր անունը վերջանում է «Կ»-ով, զուցե «Սահակ» ինչպես եզրակացնում է հոդվածագիրը: Աբգարը ինչպես բոլոր դպիրները, մշել է իր հիշատակարանում այն մարդկանց անունները, որոնք այս կամ այն կերպ օգտակար են եղել գրքի տպագրությանը: Այսպիսով պարզվում է, որ մի խումբ հոգորականների, ինչպես տեր Սահակի, Սարգսի, Խորվիրապցի Առաքել արեղայի և այլնի «կանակցութեամբն» այսինքն հովանավորությամբ, տպագրվել էին այս գրքերը: Աբգարը թվել է նաև տպարանի աշխատավորներին՝ խոճա Մուրատն, տիրացու Մարտիրոսն, Իպրահիմջան, Սատա...ըն, Տոներն և Խաթուն փաշան:

«Պատարագամատոյց»-ը վերծանում է 13-րդ մամուլով, ուրեմն ինքը 5 մամուլ է, յուրաքանչյուր մամուլը 16 էջ:

Յետևյալ գիրքը «Պարգատունար»-ն է, որը տպագրվել է 1568 թվականին: Գիրքը բաղկացած է 13 մամուլից, յուրաքանչյուր մամուլը 16 էջ: Բնագիրը

սկսվում է Ա մամուլի երկրորդ էջից այսպես, «թվ (հ)ն ՌժԷ բանալի առաջին գերն րե»: Նշված ՌժԷ (= 1565) թվականը ձեռագիր պարգատունարի թվն է:

Պարգատունարի վերջում կա այս հիշատակարանը.

«Կազմեցաւ պարգատունարս հայոց ի լաւ և ընտիր արիւնակացն Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսին և Մինաս սարկավագին ի մայրաքաղաքն Ըստամբուլի՝ երկրորդի ամի թագաւորութեան տաճկաց Սելիմին. ի հայրապետութեանն հայոց Տէր Սիքել կթղին, առ ոտս հոր Յակոբ րաբունայետ Պատրիարքին, ձեռամբ անարժան Աբգարի, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր գաշխատողքս...»:

Կերլա քաղաքի Հայոց Ս. Երրորդություն եկեղեցու մատենադարանում գտնվել է մի փոքրիկ գրքույկ, որը Աբգարի տպագրած «Տաղարան»-ն է: Այս գրքի գյուտը պատկանում է Գ. Գովրիկյանին, որը «Հանդես ամսօրյա»-յում հրատարակել է գրքի հետևյալ նկարագրությունը.

Մատյանը փոքր է, 16 թերթ, 32 էջ: Տպագրությունը նախնական է, գրերը խոշոր են անձն ու անկանոն, գիրքը 16 ծալ, էջակալություն չունի, բառերը մոտիկ-մոտիկ են և իրար մեջ անցած, կետադրությունը ցանցառ: Գիրքը ճակատ չունի:

Գրքի տպագրության վայրի մասին տեղեկություն չկա, բայց 10-րդ թղթում կամ 19-րդ էջի վրա գրված է. «թվին Ռ.ժ.է յունիս ազրեցաւ ձեռամբ Ֆարմանիս»: Գովրիկյանը այս նախադասությունը բացատրում է այսպես. «Եթե հիշյալ թվերը ուղիղ են, ապա կարծես թե գիրքը տպագրվել է 1561 թ., այսինքն Աբգար դպրի «Սաղմոս»-ից էլ առաջ: Իսկ եթե սույն թվականն կարդանք Է-ի հետ միասին, որը վերասերվում է յունիսին՝ այսինքն «7 յունիս», կստանանք 1568 տարվո յունիս ամսոյն մեջ: Սակայն այս երկրորդ ընթերցվածն հավանական չէրևար մեզի, որովհետև Ռ ու ժ գրերը համեմատաբար իրարու մոտիկ են, վրանից պատիվ ունին և երկուքին սկիզբեն ու վերջեն կետ կա. ասկե ետքը կուղա է գիրն առանց կետի և քովը «յունիս» բառը: Ազրեցաւ-ը մենք կարդում ենք՝ տպագրեցաւ¹:

Գ. Լևոնյանը վերջին նախադասությունը գրել է այսպես. «... թվին ՌժԷ յունիս Ա զրեցաւ ձեռամբ Ֆարմանիոյ» և եզրակացրել, որ «Մնում է կարծել, որ այս վերջին տաղարանի տերն է եղել և գրիչը, իսկ գիրքն անպայման լույս է տեսել Աբգարի տպարանից»²: Մենք ստույգ ոչինչ ավելացնել չենք կարող «ազրեցաւ»-ը կարող է լինել և՛ «տպագրեցաւ»՝ տպագրվելու իմաստով, և՛ կարող է «ա»-ն պատկանի հունիսին և ստանանք հունիսի 1-ին: Այս թյուրիմացությունը կլուսաբանվի մի նոր գրքի հայտնաբերումով:

Աբգար դպրի տպագրած գրքերից վերջինը «Մաշտոց»-ն է: Այս գիրքը հայտնաբերել է Գ. Գալեմբյարյանը և նրա նկարագրությունը հրատարակել դարձյալ «Հանդես ամսօրյա»-ի էջերում, «Աբգար դպիր և տպագրած Մաշտոցը» վերնագրով հոդվածում: Գիրքը 80 թերթ է 160 էջ: Էջերի ամբողջական մեծությունը 12 X 17 սմ է, յուրաքանչյուր էջը 15 տող: Գիրքը տպագրված է երկգույն տառերով՝ կարմիր և սև, ունի նաև կարմիր եզրագաղղ և թռչնագիր:

¹ Տ. Պալյանը հոդվածի տակ ստորագրել է «Կապետ»

¹ «Բանասեր», 1903, էջ 205:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1888, էջ 140:

² Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 70

Գրքի տպագրության թվականը հայտնի չէ, Գալենքարյանը համեմատելով այս գիրքը Աբգարի մյուս գրքերի հետ, եկել է այն եզրակացության, որ սա վերջինն այսինքն 1568-69 թվականների հրատարակություն է, քանի որ այս տպագրության տառերը ավելի մաշված են և կորցրել են սրությունը¹ :

Աբգարի մասին ուրիշ տեղեկություններ չունենք, թե ինչ եղավ նրա տպարանը և ուր գնաց ինքը՝ Աբգարը մինչև այժմ էլ մնացել են անհայտ: Աբգարի տպարանի վախճանի մասին կա երկու կարծիք, առաջինը, որ այն ոչնչացել է Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հրդեհի ժամանակ և կամ՝ զոհ գնացել տգիտության և նախապաշարման հետևանքով ծագած պայքարի: Այդ պայքարը ըստ երևոյթին այնքան բուռն է եղել, որ եկեղեցական իշխանությունը ստիպված է եղել փակելու տպարանը: Որոշել թե որն է ճիշտ այս երկու, կարծիքներից, հնարավոր չէ, քանի որ Աբգարի տառերը հետագայում չեն օգտագործվել ոչ մի տպարանում, իսկ իր՝ Աբգարի մասին, ոչ մի տեղեկություն չունենք: Միայն 1585 թ. Սիսի կաթողիկոսը հիշում է Աբգարին իր նամակում՝ ուղղված Սանթա-Սեվերինային, որի մեջ խնդրում է Մարկ Անտոնին նշանակել փոխանորդ և ցանկանում է նրան բազում բարություն, քանի որ, - գրում է կաթողիկոսը, — «նրա հայրը, որ շատ էր աշխատել ազգի համար, եթե չմեռներ ավելի շատ բան կաներ»:

Հետագայում Կ. Ջարդարյանը հայտնել է այն կարծիքը, որ Աբգար դպիրը 1569 թվականին անցել է Էջմիածին Միքայել կաթողիկոսի մոտ: Կա մի տեղեկություն ևս, ըստ որի նա մահացել է 1572 թվականին²:

Պոլսահայ տպագրության հիմնադիր Աբգար դպրի կատարած աշխատանքի նշանակությունը շատ մեծ է, նա տպագրական արվեստը մոտեցրեց հայրենիքին, հիմք գրեց հայ ժողովրդի ազգային շահերը պաշտպանող գրականության: Պոլսահայ առաջին տպարանի վերակացու նշանակվեց Հովհաննես Եպիսկոպոսը, գրքերը սրբագրվեցին ու ճշտվեցին դարձյալ հոգևորականի՝ Խորվիրապցի Առաքել աբեղայի ձեռքով:

Կ. Պոլսում տպագրության վրա ըստողության իրավունքը տրվեց հոգևորականներին: Մինչև 19-րդ դարի սկզբները գրքերի անվանաթերթերին որպես կանոն նշվում էին հայոց կաթողիկոսի ու Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի պատրիարքների անունները, որոնք անցաթղթի դեր էին կատարում տպագրված գրքի համար:

Աբգար դպրից հետո տպագրության մեջ սկսվում է մի դադար, որը տևում է մոտ 15 տարի: Տպագրության հորիզոնում չի երևում և ոչ մի հայատառ հրատարակություն, բացի Եվրոպայում տպագրված մեկ երկու գրքերից, որոնց էջերում կան հայերեն նմուշներ: Այդ գրքերից են 1583 թվականին Բեռլինում հրատարակված Լեոնարդ Տիւրնայզերի երկու աշխատությունները, 1584 թ. «Տօմար Գրիգորյանը»-ը և այլ գրքեր:

ՊՈԼՍԱՐԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 17-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Աբգար դպրի տպագրություններից հետո անցավ մոտ 100 տարի, Կ. Պոլսի հայությունը զբաղված իր ներքին գործերով, մոռացել էր և գիրքը և գրականությունը: Երկրի հասարակական քաղաքական իրադարձություններն անբարենպաստ էին հայերի համար: Մի կողմից Սուլթանական պետության ազգահալած քաղաքականությունը, մյուս կողմից կաթոլիկ եկեղեցու դավերը խարխլում էին ժողովրդի ազգային միասնությունը: Կաթոլիկ եկեղեցին իր գործունեության ասպարեզը լայնացնելու համար 1621 թվականին Հռոմում բացում է «Հավատի տարածման սուրբ ժողով» կրոնական հաստատությունն ու սրան կից ինչպես այլ, այնպես էլ հայկական տպարան: Տպարանն իր գոյությունն պահպանեց շատ երկար և հետագայում հանդիսացավ հայերեն ամենալավ հրատարակությունների ու տառատեսակների ստեղծման օջախ: Դարի երկրորդ քառորդում տպագրական գործունեություն ծավալվեց նաև Փարիզում: 1633-34 թվականներին տպագրվեց Ֆրանցիսկոս Ռիվուայի «Բառգիրք հայոց»-ը և «Առաել պարզաբանութան» երկրորդ հրատարակությունը:

Բացի Հռոմի «Հավատի տարածման» տպարանից, հայերեն գրքեր էին տպագրում նաև մի շարք օտարերկրացիներ: Հայտնի են Վենետիկում Ջուան Բատիստ Բովիսի, Միքել Անջելո Բարբոնիի, ավելի ուշ Անտոնի Բորտոլի և այլ տպարաններ: Գրական շարժման կողքով անտարբերությամբ չեն անցնում նաև Էջմիածնի հայերը: 1655 թվականին կաթողիկոսական աթոռին է բազմում ժողովրդի կողմից սիրված, շինարար Հակոբ Դ. Ջուղայեցին, որն իր հոգսերից մեկն է դարձնում նաև տպագրությունը: 1656 թվականին նա Եվրոպա է ուղարկում նախկին Փիլիպոս կաթողիկոսի քարտուղար Մատթեոս Ծարեցուն: Ամստերդամում նա Ավետիս Դլիճենցիի հետ հիմնադրում է «Ս. Էջմիածնի և Ս. Մարգարի» անվան տպարանը, որի հետագա գործիչն ու երախտավորը դարձավ Ոսկան Երևանցին: 1666 թ. Ոսկանը տպագրեց նշանավոր «Աստվածաշունչ»-ը, որը տպագրության պատմության մեջ իր փառավոր տեղն է գրավում թե՛ որպես առաջին հրատարակություն և թե՛ որպես տպագրական արվեստի մի փայլուն կոթող: Կաթոլիկ եկեղեցու անընդհատ հետապնդումների ու հալածանքի պատճառով Ոսկանյան տպարանը շրջում էր քաղաքից քաղաք՝ Ամստերդամ, Լիվոռնո, Մարսել: Չնայած բազում հալածանքներին, տպարանը մասնաշաղկապ հանձնեց ի թիվս բազմաթիվ կրոնական գրքերի նաև աշխարհիկ գրքեր, ինչպիսիք են 1668 թվականին տպագրված «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութանց որ է աղուեսագիրք» և 1669 թվականին Առաքել Դավիթեցու «Պատմութանց» գրքերը: Տպարանը ամխափան գործեց մինչև դարի վերջը, մինչև որ ամստերդամյան տպագրիչներին ընկերակցում է Թադեոս Համազասպյանը և տպարանը մատնում կաթոլիկների ձեռքը: Տպարանը պահպանելով իր անունը, դարեվերջին բաժանվեց մասերի և շարունակեց գործել այլ քաղաքներում:

Մշակութային-լուսավորական գործունեությունից դուրս չմնաց Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախը:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1912, էջ 386:

² Ուլորյան Մ. Պատմութիւն հայոց գաղթականութան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոռնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891, էջ 223:

17-րդ դարի պոլսահայ կյանքի մասին տեղեկություններ է հաղորդել ժամանակի ամենաառաջավոր ու լուսավոր մարդկանցից մեկը Երեմիա Չելեպի Քյոնուրձյանը: Պայքարը պատրիարքական աթոռի համար, որը ըստ էության ամիրայական խմբավորումների ներքին կռիվների արտահայտությունն էր, շարունակվում է երկար ժամանակ, ինչպես վկայում է հետագայում Յաննա Յովհաննեսը իր «Երուսաղէմ ի պատմութիւն» գրքում: Այն շարունակվում է նաև 18-րդ դարի սկզբներին մինչև որ պատրիարքության աթոռին է նստում Յովհաննես Կոլոտը, ժամանակի գիտնական ու խաղաղասեր պատրիարքներից մեկը: Առավել ծանրանում էր նաև աշխատավորության վիճակը: Թուրք ջարդարարները հետևողականորեն հաստահարում, թուրքացնում և մաշում էին հայ ժողովրդին, ստրկացնելով նրան բարոյապես և ֆիզիկապես:

Ահա այս վիճակում էր Կ. Պոլիսը, երբ 100 տարի դադարից հետո այնտեղ վերակենդանացավ տպագրության գործը և 17-րդ դարում տպագրվեց հազիվ վեց անուն գիրք: Սկսվեց տպագրության երկրորդ փուլը, որի երախտավորը եղավ Երեմիա Չելեպի Քյոնուրձյանը:

Երեմիա Չելեպի Քյոնուրձյան: Գուցե հարկ չլիներ խոսել մի փոքրիկ տպարանի մասին, որն իր կարճատև գոյության ընթացքում տպագրեց հազիվ երկու գիրք, եթե այդ տպարանը նոր խթան չհանդիսանար Կ. Պոլիսի տպագրական գործի հետագա ծավալման համար:

Երեմիա Քյոնուրձյանը ժամանակի զարգացած մարդկանցից էր, քաղաքական գործիչ ու գրող: Նրա շատ ստեղծագործություններ անխարդախ վավերագրեր են 17-րդ դարի պոլսահայ կյանքի ուսումնասիրության համար: Քյոնուրձյանի տպագրական գործունեությունը շատ կարճ տևեց, հազիվ երկու տարի՝ 1677-1678 թվականներին:

Թե ո՞վ է փորագրել Երեմիայի տպարանի տառերը, ստույգ ոչինչ ասել չենք կարող: Դժբախտաբար նրա հրատարակություններից ոչ մեկը խորհրդային Միության գրապահոցներում չգտանք, և նրանց մասին հարկավոր տեղեկություններն ու նկարագրությունները քաղում ենք մատենագիտական այլ աղբյուրներից:

Երեմիա Չելեպիի անդրանիկ տպագրությունը Ներսես Շնորհալու «Գիրք որ ի մնացորդաց Յիսուս Որդոյ»-ն է՝ լույս տեսած 1677 թվականի սեպտեմբերի 14-ին, ստորև բերվող տիտղոսաթերթով:

«Գիրք որ ի մնացորդացն Յիսուս Որդոյ գրոցն Տեառն Ներսեսի Կլայեցոյ, տնօրինեալ աստանօր իմն ի տպագրութիւն շնորհօք Տեառն, որ ի Օննդենն Բրիտոսի ՌՌԴ եւ է. եւ ի Հայոց ՌճԻ. եւ Ձ. թուական գոլ. ի սեպտեմբերի Ժ եւ Դ. դիպեցելոյ սակի եւ դրուատ Խաչին Յիսուսի երախայրեցաւ ի փառս բարերարութեանն: Եւ զգանկն գրոցս ի վերջն գտցես, եւ կամեցելովն սիրեցելովդ զքօսուցուս, ով ուսումնասեր հոգիս, փետրի ազիզ Ասել Ֆն մակիս Քրէլէնտի Ֆարիս»¹:

Սիջնադարյան ստեղծագործություններից շատ քչերն են, որ ունեցել են բազմաթիվ տպագրություններ և իսկույն էլ սպառվել: Այդ քչերի թվին է

¹ Տես Գ. Աարբանայան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ, 1895, էջ 134:

պատկանում նաև Շնորհալու այս մեծածավալ ողբերգությունը, որը տպագրության պատմության մեջ իր տեղն է գրավում թե՛ բազմահրատարակությամբ և թե՛ հեղինակի չափածո ստեղծագործությունների ընդգրկումով:

Շնորհալու «Յիսուս Որդին», ինչպես նշել է մեծանուն հայագետ Ս. Աբեղյանը «մի իսկական բանաստեղծական գործ» է որ «բովանդակում է... դարերի լեզենդները, մարդկային պատմության անցյալը, ներկան և ապագան... Դա լոկ վիպական աշխատություն չէ, այլ միաժամանակ և քնարական քերթված է, կամ, ինչպես հեղինակը բնորոշել է, «ողբերգութիւն վիպասանական», մի կողմով պատմվածք է, մյուս կողմով մի սրտաբուխ երգ»²:

Հաջորդ հրատարակությունը, որ լույս աշխարհ է հանել բազմերախտ մատենագիրն ու գործիչը արդեն իր՝ Երեմիայի, սեփական ստեղծագործությունն է. «Գովաբանութիւն Տնօրինական տեղեաց Յերուսաղէմ» խորագրով: 1665 թվականին զնալով Երուսաղէմ և որոշ ժամանակ մնալով այնտեղ, Երեմիան գրում է տաղեր նվիրված Երուսաղէմի սուրբ վագրերի զովաբանությանը (ընդամենը 40 հատ): Դրանք էլ ահա գրական հասարակությանն էր ներկայացնում Երեմիան 1677-78 թվականներին հետևյալ անվանաթերթով¹:

«Տեղեաց տնօրինականաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որի ի սուրբ Երուսաղէմ եւ ընդ զաւառն: Զպատմողաբարն ոտաշարեալ, զոր տեսեալ տէր Յովսէփ վարդապետ հրամանատար տեառն Եղիազար կաթողիկոսին Երուսաղէմայ, կամակցութեամբ տեառն Սուքիաս րաբունապետի ետուն տպագրել ի փառս փրկագործութեան Քրիստոսի եւ ի պարծանս քրիստոնէութեան հաւատոյս: Երախայրեցուցեալ առ հոգեւոր Տէրն, բնաբանիդ Պիւտ, Տնօրինի թիւ Խ եղանակ է:

Խընդա~յի՝ երբ ա~սէի~ն գնամք ի յե~րուսաղէ~մ, որպէս մարգարէ~մ ասէր, Տուն Տեառն է ինքն Երուսաղէմ: Հասեալ լինեին ոտք մեր առ դըրունս քո Երուսաղէմ, զքաղաքդ Աստուծոյ տեսնելու զփա~ռս քո ա~յ Երուսաղէմ»:

Գրքի հիշատակարանում տպագրիչը պատմում է, որ Հայոց Եղիազար կաթողիկոսի նվիրակ Յովսէփը զալով Կ. Պոլիս տպագրել է տալիս այս գիրքը և ուղարկում Երուսաղէմ: Այս նախադասությունով կարծես Երեմիան արդարացնում է այն փաստը, որ ինքը տպագրել է իր սեփական

² Ս. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Ե., 1946, էջ 97-98: Երեմիայի այս հրատարակությունը չորրորդն է, գրքի Ա և Բ տպագրությունները կատարվել են Վենետիկում 1643, 1660 թվականներին, Գ տպագրությունը Ամստերդամում նույն 1660 թվականին:

¹ Գրքի 30 — 31 -րդ էջերում տպված է.

« Ի սուրբ Երուսաղէմ սա երգեցա

ՊէՅԱՅ ընծայեալ.

Յարկըն տէր եղիայ

Որ լուսարարն արժանաւորեալ»:

ՊէՅԱՅ բառը ծածկագիր թվական է, որ վերծանվում է այսպէս՝ Պ (800)+է (7)+Յ (300) + Ա (1) + 2 (6) = 1114+551=1665:

ստեղծագործությունը: Հիշատակարանում նշված է նաև տպագրության թվականը, դարձեալ ծածկագրով.

ԷՅՊԱՊ Քրիստոսի թուեք.
Եւ ՁԱՋ ԻՄ ի հայս յիշեցեք.
Ի բարեացոյ խնդրե բարիքն,
Միշտ զբարին ՅԻՆԷՆ մի խնաեք:

Առաջին ԷՅՊԱՊ-ը Քրիստոսի թվականն է 1678, իսկ ՁԱՋ ԻՄ և ՅԻՆԷՆ-ը հայոց ՌՃԻԷ, այսինքն՝ 1678 թվականը²,

Ջարմանալին այն է, որ Քյոնուրճյանի ձեռնարկումը իր գոյությունը պահպանեց հազիվ երկու տարի: Երեմիա Չելեպին իր իսկ ձեռագիր ստեղծագործությունների մեջ տվել է այս հարցի սպառնիչ պատասխանը: Եղիազար կաթողիկոսին ուղարկած իր մի նամակում, որի մեջ նկարագրում է 1680-90-ական թվականների Կ. Պոլսի վիճակը, նա գրել է. «Մեք զմեր ցաւն ունէաք. և արդ զսկիսքն երկանցն կասկածեալ՝ շուարեալ մնամք, մինն օրինէ, միւսն անիծէ, և երրորդն՝ որ չար ևս է, ի հաւատոց զմեզ հան է»¹:

Պարզ է, որ այս խավար ու խառն ժամանակ լուսավոր ամեն մի գործ դատապարտված պետք է լիներ կործանման:

Երեմիա Չելեպիի այսքան կարճատև տպագրական գործունեությունն ունի իր մեծ նշանակությունը նաև այլ առումով, նրա տպագրած գրքերը հեղինակի ինքնուրույն ստեղծագործություններն էին, որ համընկնում էին մամուլին: Այս փաստը տպագրիչների համար մի մեծ դպրոց էր, որ չպետք է տպագրել միայն հոգևոր գրքեր, պետք է զնալ ժամանակի հետ, տպագրել նաև ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններ:

ՊՈԼՍԱՐԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 18-19-րդ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գրիգոր Մարզվանեցի. Ամրդուլու վանքի վարդապետներն ու աշակերտներն ամեն տարի ծնունդը, հին սովորության համաձայն, շրջում էին հայաբնակ վայրերում քարոզելու: 1684 թվականին շրջագայությունների էին դուրս եկել տիգրանակերտցի «ժողիկ երաժիշտ Սարգիս գիտնական վարդապետը» իր աշակերտ Գրիգոր դպրի հետ: Կ. Պոլսում Սարգիս վարդապետը, բազմաթիվ քարոզներ կարդալուց հետո, վերադառնում է վանք, իսկ Գրիգոր դպիրը մնում է Պոլսում և մտնում աշխատականների կարգը²: Ահա այս Գրիգոր դպիրն էլ հանդիսացավ 17-րդ դարի վերջի և 18-րդ դարի սկզբների պոլսահայ

տպագրության ականավոր դեմքերից մեկը, որին հետևեց հետագա տպագրիչների մի ամբողջ սերունդ³:

Գրիգոր Դպրի մասին մի քանի աղբատիկ կենսագրական տվյալներ են հաղորդում իր իսկ տպագրած գրքերի հիշատակարանները: Ըստ այդմ Գրիգորը ծնվել էր Մարզվանում, Մկրտիչի և Թուրվանտայի ընտանիքում: Նրա պապը՝ Եսային, և տատը՝ Մարթան, բնակվել են նույնպես Մարզվանում: Գրիգորը ունեցել է երեք եղբայրներ՝ Քրիստոսատուր, Միքայել և Եսայի, և քույրեր, որոնցից հիշում է միայն հասունին (մյուսները մահացել էին վաղ հասակում): Գրիգորը ամուսնանում է Կատարինե Խաթունի հետ, ունենալով երկու որդիներ՝ Ներսես և Թազվոր: Որդիները հենց որ դառնում են գրագետ ու չափահաս՝ մտնում են տպարան և գործակցում հորը, նրան նեցուկ դառնում: 1730 թվականին գրած մի հիշատակարանում նա հենց այդպես էլ անվանում է իր որդիներին, «ցույց ծերութեան իմոյ»:

Գրիգոր Մարզվանեցու տպարանը գործել է շուրջ 45 տարի և տպագրել մոտ տասնչորս անուն գիրք՝ 1734 թվականից հետո պոլսահայ տպագրության մեջ այլևս չենք հանդիպում ո՛չ Գրիգորին, ո՛չ էլ նրա որդիներին, որոնք վաղուց արդեն ամուսնացել էին և դարձել բազմանդամ ընտանիքների հայրեր: Դեռ ուսումնառության տարիներին, երբ Գրիգորն Ամրդուլու վանքում Օաղկարար Սարգիս սովորում էր «զընթերցողութիւն և զժողկարարութիւն», ծր ու գիշեր նրան տանջում էր մի հարց, հայ ժողովուրդը գրքերից խեղճ է, — մտածում էր Գրիգորը, — իսկ ձեռագրերի գինը այնքան բարձր, որ հաճախ եկեղեցիներն անգամ չեն կարողանում ձեռք բերել ցանկացած ծիսական մատյանը. «Եւ ես տեսեալ ղազգս,—շարունակում է նա,— որ ի գրոց սրբոց ստեղծ և սակաւուկ գտանիւր զրչագիր գրեանք. թէպէտ երանելի Ոսկան վարդապետն իրանանաւ տեսա՞ն Յակոբ սրբազան կաթողիկոսին ՌՃԺ թվին զնացեալ Ամստերդամ բազում դրամով վասն տպարանի և գտեալ անդ շինօղ գրերաց գեղեցիկ յոյժ որպէս և տեսանէքդ զաստուածաշունչ և զշարական զայլսն: Սակայն յետ վախճանի նորա եղել խափանուին»¹: Տեսնելով Ոսկանի աշխատանքի վախճանը և գիտակցելով տպագրության բերած հսկայական օգուտը՝ ազգին և հայրենիքին, Գրիգորը որոշում է իրեն նվիրել տպագրության գործին: Մինչև 18-րդ դարը Եվրոպայում բացված համարյա բոլոր տպարանները հիմնադրվել են Մայր Հայաստանի հոգևորականների անմիջական միջամտությամբ՝ ինչպես Աբգար դպրի. Ոսկանի և այլ տպարաններ: Մարզվանեցին տպագրական գործին ձեռնամուխ է լինում, ինչպես ինքն է ասում, առանց որևէ տեղ նախօրոք սովորելու: Նա գրում է. «Ես իմ ներմտածման բանիս սկիզբն եղի արիեստ կաղապարաց տպարանիս: Ո՛չ ունեմնէ տեսանելով իմ. և ո՛չ ի Հռոմ գնալով. և ո՛չ ի յայլմէ արիեստաւորաց տեսեալ, և կամ ի նմանէ ուսեալ»¹:

Երկար պրպտուններից հետո Մարզվանեցուն հաջողվում է ձեռք բերել Երեմիա Չելեպիի երբեմնի տպարանի տառերը, որոնք սակայն չեն գոհացնում նրան, քանի որ «զգիր նորին էր նուազ և միհար»:

² Տե՛ս Ն. Ակինյան, Երկմիա Չելեպի Քեոնուրճեան, Վիեննա, 1933, էջ 182-183,

¹ Չամչյան, Հայոց պատմութիւն, հտ. Դ, էջ 722:

² «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, Գ. Մարզվանեցի, 1730, էջ ԵԹԵ-ԵԹԺԲ:

³ Նա իր ազգանունը գրում է «Մարսվանեցի»:

¹ Տե՛ս «Յայսմաւուրք»-ի (1706) հիշատակարանը:

Չելեպիի տառերի կաղապարների օրինակով Մարզվանեցին պատրաստում է նոր տառեր «Ձպողպատն հարդարքեալ նկարեցի գգիրս, այբեն մինչ ի ֆեն՝ հայրն պողպատն և գիր ի գլուխն, որ դրատըպի ի վերայ պղնձի՝ և լինի գեղեցիկ կաղապար մինչ այբեն ֆեն, գլխագրովն, որ նոյն պղինձն ասի մայր: Եւ ի սմանէ ցուլացմամբ ծնցի որդիք բազումք արճճեա պնտագոյնս: Որով շարաբարդի գիրք զինչ և կամիս»¹: Այսպես է նկարագրել Մարզվանեցին իր աշխատանքները: Գործակցելով Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու հետ, (որը հետագայում դառնում է պոլսահայ նշանավոր տպագրիչ): Մարզվանեցին 1698 թվականին հրատարակում է «Տաղարան»² չորս տարում: Սակայն նրա ուրախությունը երկար չի տևում, շատ շուտով նրա ուրախությանը հաջորդում է դառը կսկիծ ու մորմոք. «Եւ ի աստմանէ ոգւոյն, — շարունակում է նա,— դառնացելոյ պատահեաց ինձ երկուզ ոմանց բազում վնասս զոր ոչ գրեցից զանուանէ նոցին. զի մի յամօթ կրեսցեն ի լսողաց ի ասղէն. և կամ վատանուն ընկալցին ի մէջ ազգացս, զի յաղագս բազում ազահութեանց իւրեանց յափշտակեալ դարանագործութեամբ ի ձեռաց իմոց զամենայն տպագրութեանս իմ ծաղկագրով և այլն ամենայն, և ոչ մի ինչ մաս մի բնաւ ոչ ընկալայ»³:

Մարզվանեցին գրկվում է իր տպագրական պիտույքներից՝ տառերից ու պատկերներից, բայց ո՛ւն կողմից, Մարզվանեցին գրկողների անունները չի հայտնել, որ նրանք չամայեն լսողներից կամ վատ մարդու անուն չվաստակեն: Պարզ է մի քան, որ տպագրական տառերն ու պատկերները կվերցնէր մի մարդ, ով կկարողանար ծառայեցնել նրանց իրենց հատուկ նպատակին տպագրությամբ: Ժամանակի այդպիսի մարդը Աստվածատուր դպիրն էր, որ աշխատում էր Մարզվանեցու Յետ: 1698 թվականին «Տաղարան»-ի տպագրությունից հետո, Աստվածատուրը բաժանվում է Մարզվանեցուց և հիմնում է իր սեփական տպարանը: Յայ տպագրության պատմությունը քիչ դեպքեր չի տալիս անցյալի հայտնի տպագրիչների համատեղ աշխատանքների մասին: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ տպագրիչների միջև վեճեր են ծագում և բաժանվելիս հարկ է լինում տպագրական կայքը բաժանել: «Արդո՞ք մի այդպիսի վեճ էլ չի ծագել Գրիգոր Մարզվանեցու և Աստվածատուր դպիրի միջև,— գրում է Ն. Ոսկանյանը,— հավանաբար Մարզվանեցու հիշատակարանում գրված դառն խոսքերը պատմում են Մարզվանեցու համար վեճի և բաժանման անբարենպաստ ելքի մասին»¹:

Մարզվանեցին ստիպված երկրորդ անգամ է ձեռնարկում տառերի ու գարդերի ձուլման աշխատանքին, որը տևում է մոտ տասներկու տարի:

Յետևենք Մարզվանեցու հիշատակարաններին ավելի պարզ պատկերացնելու համար նրա ծանր վիճակը: Զրկվելով իր ունեցվածքից, Մարզվանեցին չի հուսահատվում, շարունակում է իր աշխատանքը,

հուսադրելով իրեն ավետարանի խոսքերով. «Եթե ոք հայցե գտանէ, և որ բախե բացցի, և որ խնդրե տացի մնա» և տասներկու տարի չարշարվելուց հետո ավելի է կատարելագործում իր տպարանը: 1706 թվականին Գրիգորը տպագրում է «Յայսմաուրք»-ը որի հիշատակարանում ի միջի այլոց ասել է. «Նոյնպես և հաստատեցեր կրկնապատիկ տպարանս քո առաւել քան զյափշտակեալն ի ձեռաց տառապելոյս: Թեպէտ երկուտասան ան աշխատեալ իմ, զի չորացեալ ի չքաւորութենէ գոյից ըստ պիտոյից մարմնոյ: Եւ եղել որպէս խեցի, և կամ ճընճողուկ, միայն ի տանիս որդովք իմովք»:

«Յայսմաուրք»-ը տպագրվում էր մի խումբ մարդկանց՝ Ակնա քաղաքի Ապուչեխ և Կարուշլա գյուղերից մահտեսի Ղազարի, մահտեսի Ջաքարի, մահտեսի Ղուկասի, Ալեքսանոսի, Պալիի և պարոն Յակոբի առաջարկով և օգնությամբ: Մարզվանեցին այնպիսի երախտիքով էր լցված այս մարդկանց նկատմամբ, որ չբավարարվելով հիշատակարանում նրանց հասցեին ասած գովեստներով, գրքի բնագրում յուրաքանչյուր հրաշապատումից հետո տեղավորել է մի փոքրիկ հիշատակարան, խնդրելով իր անվան հետ հիշել նաև այս մահտեսիներին, քանզի ինքը աղքատ ոմն էր, չունէր դրամ և առանց նրանց օգնության տպարանի աշխատանքները առաջ տանել չէր կարող. «Արդ և այս հոգեւոր երբայրք իմ ընկերացեալ նոր իմն ընդ յիս ստեպ ստեպ խնդրէին և ի հոգս տալեալ վասն թխտի և այլ ինչ պիտոյից. և ի դարմանս ըռոճկացն. և մշակացն և զամենայն յանձն առեալ նոցա: Եւ իմ միայն արիեստաւորութեամբ ըստ միջի սեաւ գրոյն յամենայն զարդարանօք խառնեալ միմեամբք ըսկսսալ ողորմութեամբն աստուծոյ տպագրել սուրբ մատենան վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ»:

Սակայն այս մարդիկ վերջում վիրավորում են մեծ վարպետին, գրկում են նրան գրքի հասույթից: Այս մասին Մարզվանեցին գրել է 1730 թվականին տպագրած իր «Յայսմաուրք»-ի (երկրորդ հրատարակություն) հիշատակարանում. «Եւ ի ՌճԾԵ թվին (=1155 + 551 = 1700) կարողութեամբն աստուծոյ նախ տպեցի ՋԿ (= 960) այսմաուրս, զորս յետոյ ազահեցան ընկերացեալքն իմ. և ոչ կացին յառաջին պայմանին և զրկեցին զիս անխնայ. և զիմ բաժինս ափշտակեցին յինէն. զոր ի շինելն և ի թափելն զգաղափար արճճէ գրերացն մինչ ժԲ (=12) ան աշխատեցայ»:

Այդ տարիներին սարսափելի ծանր էր տպագրչի աշխատանքները, չունենալով իր սեփական միջոցները, նա իր աշխատանքի արդյունքի տերը չէր: Տպագրած գրքերը անցնում էին պատվիրատուի ձեռքը և տպագրչի աշխատանքով ստեղծված ամբողջ օգուտը մնում էր պատվիրատուին, քանի որ գրքի վաճառքը կազմակերպում էր հարուստ պատվիրատուն:

Սեղանավոր Ղազարը և իր ընկերները Մարզվանեցուն Յասցրին բարոյական հարված, զրկելով նրան մի բանից, որը նրա ամբողջ գործունեության սևեռյալ նպատակն էր: Ոգևորվելով Ոսկան Երևանցու «Աստվածաշունչ»-ի հրատարակությամբ, Մարզվանեցին ցանկացել էր մարդկությանը թողնել մի այնպիսի գիրք, որի միջոցով արժանի լինէր գնահատվելու: Այդպիսի մի գիրք կարող էր հանդիսանալ «Յայսմաուրք»-ը, թե՛ իր բովանդակության հարստությամբ, թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ իր տպագրության դժվարությամբ, որի

¹ Տե՛ս «Յայսմաուրք»-ի (1706) հիշատակարանը:

² Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 54:

³ Տե՛ս «Յայսմաուրք»-ի (1706) հիշատակարանը:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1968, # Ա, էջ 52-61:

տպագրության չէր ձեռնարկել դեռևս և ոչ մի տպագրիչ: Պատկերացնելու համար Մարզվանեցու կատարած աշխատանքը բավական է մեջ բերենք գրքի հիշատակարանից մի փոքրիկ հատված. «... մինչ ԺԲ ամ բազում աշխատանք զոչ եղեալ տպագրարանն ի մենջ աստուծով բերի յառաջ: Ոչ արդեամբք զուլով փարթամ, այլ աղքատ և տառապեալ ոչ ի ձեռնտըութենէ այլոց ընչից. այլ միայն յուսացեալ յաստուածային ամենառատ կարողութիւնն: Զպատկերաց զխորանաց զծաղկաց և ձագագրաց. զգլխագրաց. բոլոր և նոտրոգրաց և զանազան կաղապարաց. և զծուլացունն արժիճ գրերացս մինչ իբրեւ 2 հազարաց: Որ եւ ամէն հատ գրերացն Ե. Ե. անգամ ձեռացս անցանէր այսինքն յետ թափւածոյն այսքան գրերաց. դարձեալ մի մի հատանելով զկնճիճն զոստն և զսրածայրսն դուրելով ի քարն քսելով և միմեանց համահաւասարելով»:

Վերջ ի վերջո Մարզվանեցին վայելում է իր երկար տառապանքի արդյունքը, 1730 թվականին Կ. Պոլսի պատրիարք Յովհաննես Կոլոտի հովանավորությամբ «Յայսմաուորք»-ը տպագրվում է Մարզվանեցու տպարանում երկրորդ անգամ, որը այս անգամ կրկնապատկում է Մարզվանեցու փառքն ու պատիվը:

1706 թվականին Մարզվանեցին վերը նշված մարդկանց ծախսով տպագրում է մի «խորհրդատետր», որը արտատպություն էր Վենետիկում 1686 թվականին Թադեոս երեցի տպագրած օրինակից: Ի դեպ, «խորհրդատետր»-ը պոլսահայ տպագրության պատմության մեջ երկրորդ անգամն էր լույս աշխարհ գալիս, իսկ բովանդակ հայ կյանքում՝ յոթերորդ:

1707-1708 թվականները մղձվանջային տարիներ էին Մարզվանեցու համար: Այդ թվին Պոլիս է գալիս Էջմիածնի նվիրակ Աղավնի Աստվածատուր վարդապետն, իր հետ տպագրության համար բերելով Աղեքսանդր կաթողիկոսի ձեռքով ընդօրինակված Ազաթանգեղոսի պատմագիրքը: Կ. Պոլսի հոգևորականներն ու աշխարհականներն այդ տարի ապրում էին լարված պայքարի մի շրջան:

Աղավնի Աստվածատուր վարդապետը, որը Ջուղայի դպրոցի աշակերտ էր և համարվում էր գիտնական ու հմուտ մարդ, հետաձգում է գրքի հրատարակությունը և զբաղվում աշակերտներ պատրաստելու գործով: Այստեղ Աղավնի վարդապետին աշակերտեց Պաղտասար դպիրը, որը Կ. Պոլսի աչքի ընկնող գրագետներից մեկը դարձավ: Մարզվանեցին «Ազաթանգեղոս»-ի տպագրությունը սկսեց միայն 1709 թվականի ապրիլին, խոճա Գալուստի ծախսով և ավարտեց 1710 թվականի ապրիլին: Գրքի տպագրությունը հետապնդում էր հատուկ նպատակ. նա պիտի հաստատ պահեր հայերի այն համոզումը, որ նրանք դավանում են Գրիգոր Լուսավորչի հիմնադրած հավատին և կարողանային պատասխաններ տալ հավատափոխներին¹:

Ազաթանգեղոսի տպագրությունը շքեղ է, զեղեցիկ զարդուսիակ էջերի մեջ, խորաններով ու կիսախորաններով, պատկերներով ու լուսանցազարդերով: Էջերի տակ գարդի մեջ նշված են բոլոր գլուխների անունները: Բնագրի վերջում նշված են օգտագործված բոլոր նշանագրերի բացատրությունը:

¹ Ազաթանգեղոս, 1709 թ., առաջաբանում:

Նկար 1. «Ազաթանգեղոս»-ի (տպ. Գ. Մարզվանեցու 1709 թ.) անվանաթերթը:

Գիրքն ունի առաջաբան և հիշատակարան, որտեղ տպագրիչը խոսում է տպագրության ժամանակի և տպագրության նպատակների մասին: Մովսես Խորենացու և Առաքել Դավրիժեցու պատմագրքերից հետո սա երրորդ պատմական գիրքն էր, որ արժանանում էր տպագրիչների ուշադրությանը:

1712 թվականին Մարզվանեցին տպագրում է Յովհաննես Ակնեցու «Այբբեմարան և քրիստոնեական» գիրքը, որը նախատեսված էր ինչպես դպրատան աշակերտների, այնպես էլ մեծահասակների համար: Յիշատակարանում հրատարակիչը գրում է. «Դիւրընթաց և վաղարշալ անաշխատ ճանապարհ ուսման նորահաս և մաքրամիտ մանկանց տղայոց: Նա և զչափ հասակին լցեալ անկիրթ մնացելոց բարեմիտ արանց գրավարժ գոլ զկամս առբերողաց: Մեծի և փոքու ամենեցուն կարելի, գեղեցկայարմար չափաորութամբ»:

Յեղիմակ Յովհաննես Ակնեցին գրքի հիշատակարանում Գրիգոր Մարզվանեցուն մեծարում է «տպագրապետ» պատվանունով:

4. Մարզվանեցու տպարանը քայլում էր ժամանակի հետ համընթաց: Նա չէր կարող աչք փակել այն մեծ պայքարի հանդեպ, որ մղվում էր տարբեր դավանանքի հայերի միջև: Վեներտիկի և Յոննի հայ տպարանները տենդազին արագությամբ հրապարակում էին գրքեր, որոնց նպատակն էր վերացնել կաթոլիկ և հայ լուսավորչական դավանությունների միջև եղած տարբերությունը՝ ջանալով հավատացնել, որպես թե լուսավորչական եկեղեցին միշտ էլ ենթարկվել է, Յոննի գերիշխանությանը: Կ. Պոլսի տպագրությունը գտավ համապատասխան ձևեր հակադրվելու կաթոլիկ հոգևորականներին ու պաշտպանելու մայր եկեղեցու շահերը:

Այստեղ ազատ կերպով հրատարակվում էին կաթոլիկ դավանանքին հակաճառող գրքեր, որոնց շարքին էր պատկանում նաև 1713 թվականին Գրիգոր Մարզվանեցու և Աստվածատուր դպրի (դարասկզբի ամենաբեղմնավոր տպագրիչներից մեկը) իրարից անկախ տպագրած Գովհաննես Մրգուզի՝ Ջուղայեցու «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը, որի նպատակն էր հայերին բացատրել «իսկական հավատի», լուսավորչական հավատի հիմքերը ի տարբերություն կաթոլիկության: Մարզվանեցին Մրգուզի ձեռագիր գիրքը առաջին անգամ տեսել էր Ջուղայեցի պարոն աղա Վելիի մոտ և այն տպագրեց Ազուլիսի պարոն Գարությունի և Ջուղայեցի պարոն Պետրոսի ծախսով:

Տպագրության գործը արդեն մտնում էր իր հունի մեջ: Հանդես էին գալիս տպարանի մշտական վարպետներ, աշխատողներ, գրավաճառներ և նույնիսկ վաճառականներ, որոնք զբաղվում էին թղթի առևտրով: Իբրև այդպիսի առևտրական հիշատակվում է Գյանջացի Գովհաննես վարդապետը:

Ա. Ղազիկյանը իր «Մատենագիտութեան» մեջ հիշատակում է, որ Մարզվանեցու տպարանում հրատարակվել է նաև Գովհաննես Մրգուզի «Կրթաթիւն մանկաց» գիրքը: սակայն այդ գիրքը մինչև օրս չեն տեսել մատենագիտության պատմության մնացած մասնագետներից և ոչ մեկը: Գրքի տպագրության թվականն ըստ Ղազիկյանի նույն 1713-ն է հարցականով¹:

Մարզվանեցու տպարանը շատ մոտ էր կանգնած հայոց պատրիարքարանին:

Նա առաձնապես մտերիմ էր Գովհաննես Կոլոտ պատրիարքին և իր տպագրած գրքերի շատ էջեր նվիրված են վերջինիս կյանքի և գործունեության լուսաբանմանը²:

1717 թվականին Մարզվանեցին տպագրում է Գովհաննես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին» որ ըստ Յօհաննու» գիրքը:

1719 թվականին Գովհաննես Կոլոտը իր իսկ ծախսով տպագրության է հանձնում Ջենոբ Գլակին վերագրվող «Տարոնի պատմություն» գիրքը, որից

¹ Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, հտ. 2, Վեներտիկ, 1911, էջ 94: Այս վերնագրով գրքի տպագրությունը մեզ թվում է անհավանական: Հնարավոր է, որ Ղազիկյանը շփոթել է տպարանում հրատարակված «Կրթութիւն հաւատոյ» գրքի հետ:

² Տես Յայսմաուրթ, 1730 թ., «Յիշատակարան պատմաբանական» գլուխը: Ջենոբ Գլակ, Տարոնի պատմութիւնը, 1719, հիշատակարանը:

գոյացած եկամուտը ծախսվում է հրդեհից տուժած Ս. Աստվածածնի եկեղեցու վերականգնման համար: Գրքի սրբագրությունը կատարել է Պաղտասար դպիրը, որը գրքի երկրորդ անվանաթերթին զետեղել է հետևյալ քառատողը.

«Պատմողական այսմիկ տառիս
Ականջադուկ թէ եղիքիս.
Ղօղեալ գործոց մերոյ տոհմիս.
Տեղեակ ոմանցն առլինիցիս»:

Հետաքրքիր է գրքի առաջաբանը, որ հայ գեղագիտական մտքի պատմության մի ուշագրավ դրվագ է: Այդտեղ տպագրիչը արձակ ստեղծագործությունները բաժանում է երեք խմբի— աստվածաբանական, բարոյական ստեղծագործություններ և վիպունք: Վերջինիս մասին գրված է. «Իսկ եթէ իցեն վիպունք նորին ևս ի հեռուստ դան առ մեզ զի վիպունք որք են պատմութիւնք՝ միշտ զանցելոցն պատմաբանեն: Քանզի գործ պատմութեան է ծանուցանել զեղեալ իրն, որ փակի ընդ անցեալ ժամանակաւ: Եւ շահաւետութիւն նորին այս է, զի զեղեալն ի վաղ ժամանակաց կացուցանէ առաջի աչաց մերոց, այնպէս, որպէս թէ այժմ իցէ եղեալ: Վասն որոյ ասէ ոմն իմաստասիրաց թէ պատմութիւնն է վկայ ժամանակաց, լոյս ճշմարտութեան, կենդանութիւն յիշողութեան, վարդապետ կենաց և ծանուցիչ իրնութեան: Ուրեմն եթէ ոչ պահէր պատմութիւնն ի միտս մեր գլխատակ եղելոցն, մոռանայուք զնոսա դիրապէս»:

Այսպես հասկանալի ու պարզ ձևով բացատրելով պատմական գրքերի նպատակն ու նշանակությունը, տպագրիչը կանգ է առել «Ջենոբ Գլակի» նշանակության վրա: Գրքում հետաքրքիր էջերից է նաև «Հիշատակարան պատմագրաբար» վերնագիրը կրող էջը, որը գրել էր Գովհաննես Կոլոտը: Սա Գովհաննես և Գրիգոր պատրիարքների (Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի) կյանքն ու գործունեությունը պատկերող մի հատված է, որի ֆոնի վրա հեղինակը տվել է նաև Կ. Պոլսում իրենց պատրիարքության ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերը: Գրված է ժողովրդին հասկանալի լեզվով, զեղարվեստական բանաստեղծական ոգևորությամբ: Գիրքը հարուստ է զեղեցիկ ցանկերով, որոնց կազմողը հավանաբար սրբագրիչ Պաղտասար դպիրն էր:

Այսպիսով, Գրիգոր Մարզվանեցին տպագրում է Հայաստանի հին պատմությանը վերաբերող երկու գիրք, որոնց տպագրությանը չէին ձեռնարկել նախքան այդ ինչպես եվրոպայի, այնպես էլ Կ. Պոլսի տպագրիչներից և ոչ մեկը:

1720 թվականին էջմիածնի նվիրակ Պետրոս Աստապատցին էջմիածնից բերում է. Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի ձեռագիր օրինակը տպագրելու համար: Մարզվանեցու տպարանում տպագրվում է ձեռագիր մի քանի տետր միայն (96 էջ) և տպագրությունը մնում է կիսատ, այդ ձևով էլ գիրքը տարածվել է ընթերցողների մեջ: Գրքից մի քանի օրինակներ հասել են նաև մեզ: Ահա գրքի տիտղոսաթերթը.

Սուրբ գիրքս Հարցմանց երիցս Երանեալ ս[ուր]բ Հորն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն: Տպագրեցեալ օգնականութեամբ սրբոյն Թադէոսի Առաքելոյն, և

մեր Լուսավորչին: Ի հարկեցուցիչ հրամանաց Տեառն Աստուածատրոյ ան[ենայն] Յայոց սրբազան կաթողիկոսի, և պատրիարքի մեծ և տիեզերածաւալ եկեղեցւոյն Քրիստոսի Սուր Էջմիածնի: Եւ ի մետրապօլտութեամբ, տնօրինակատար քաղաքին Երուսաղէմի սրբոյ Աթոռոյն Յակոբայ, Տեառն Գրիգորի սրբակենցաղ վարդապետի: Իսկ ի յԱռաջնորդութեան քաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Յօհաննէս Աստուածաբան վարդապետի: Յամի մարդեղութեամբ Տ[եառն] մերոյ, Ռէճի (=1720) իսկ Յայոց թըւին ՌճԿԹ (= 1169): Ի տպարանի Գրիգոր դպրի Մարսըւանցեւոյ:

Գրքի Զ. էջի պատկերի տակ պահպանվել է հետևյալ փոքրիկ հիշատակարանը. «Անարժան և վատ ծառայա Քրիստոսի Պետրոս վարդապետս Աստապատցի որև գոլ նըւիրակ Կոստանդնուպօլսի. ետ տպել ըզսուրբ գիրըս ցանկալի: Յիշատակ ինձ և իմոցս ամենայնի, աղաչեմ ըզձեզ ասել աստուած ողորմի, ընդ հայր մեր յերկինս և սուրբ եղիցի. զի և ձեզ յիշեցեալ յաղօթից մասն լիցի»:

Գրքի տպագրությունը մնում է կիսատ, Պետրոս Աստապատցին վերադառնում է Էջմիածին և 1729 թվականին վախճանվում: 1729 թվականին Կ. Պոլսեցի հարուստներ՝ արևելքից պարոն Շահնազարը և բյուզանդացի տիրացու Մովսեսը ցանկանում են տպել և լրացնել կիսատ տպագրությունը Աստվածատուր դպրի տպարանում: Սակայն, ինչպես ասված է. գրքի հիշատակարանում, «տըպուածն առաջին ցրիւ և պակաս մնալով, նորապես սկսեալ ետուն տպել զամենայն կարողութեամբ ողորմութեանն աստուծոյ» իսկ այդ նշանակում է, որ տպագրությունը կատարվում է նորից:

Այս հրատարակությունների վրա ուշադրություն է դարձրել բանասեր Բ. Կյուլեսերյանը և առանձին աշխատություն գրել «Իսլամը հայ մատենագրության մեջ» վերնագրով (Վիեննա, 1930, 238 էջ): Կյուլեսերյանը տեսել է գրքի Ա տպագրության երկու մասը. առաջին մասնուր առանձին էջակալությամբ (8 էջ), որը ընդգրկում է տիտղոսաթերթը, առաջաբանը, գրքի բովանդակությունը՝ ցանկը, Աստապատցու հիշատակարանը և երկու պատկեր: Այնուհետև գալիս է նոր մասնու, նոր էջակալությամբ և հասնում է մինչև 36-րդ էջը: Վերջինս գրքի երկրորդ հատորն է: Կյուլեսերյանի տեսած օրինակի մեջ բացակայել է Ը մասնուը: Այս տպագրության ցանկում երրորդ վերնագիրը՝ «Ընդդէմ այլագգեաց» գլուխն է, որը և չկա տպագրված կիսատ գրքի մեջ: Այս նույն գլուխը «Ընդդէմ այլագգեաց կամ տաճկաց» բացակայում է նաև երկրորդ տպագրության 1729 թվականի թե՛ ցանկում և թե՛ բնագրում: Կյուլեսերյան տպագրիչների այս շրջանցումը բացատրել է «Այդ քողարկումին պատճառն էր սուլթան Յամիտի ատեն մամլո ազատության դեմ հաստատված ահարկու գրաքննությունը. այնպես որ Կ. Պոլսի բազմալեզու մամուլը առանց բացառության ցեղի, լեզուի և կրոնքի, պարտավորված էին ընել ամենեն նուրբ զգուշությունը, որպեսզի... սուլթանը, թուրքը և իսլամը վրդովող բառ մը չսպրդեր հրատարակությանց մեջ: Յայ մամուլի վրա ավելի խիստ և ավելի լուրջ էր համիտյան գրաքննությունը,

քանի որ ամբողջ հայությունը կասկածելի էր նկատված «բարեխնամ» կառավարության կողմեն»¹:

Բանասեր Ռ. Իշխանյանը Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին հրատարակության խափանման պատճառները բացատրել է ելլելով ժամանակի լուսավորչական ու կաթոլիկ հայերի հակամարտությունից. «Եթե հաշվի առնենք այն օրերի պայքարի անմաքուր ձևերը Պոլսի հայության մեջ, արդյոք չի՞ կարելի ենթադրել, որ միջոցների մեջ խտրություն չդնող որոշ լատինադավան հայեր են հասցրել թուրք իշխանություններին «Ընդդէմ այլագգեաց» գլխի իմաստը և հաջողեցրել իրենց համար անցանկալի ողջ գրքի տպագրության խափանումը»², — գրում է Ռ. Իշխանյանը: Նկատի ունենալով Տաթևացու գրքի այն մեծ դերը, որ պիտի խաղար նա ժամանակին, Իշխանյանի կարծիքը ավելի հավանական է:

Գ. Ջարբեհանյանը, Թեոդիկը և Գ. Լևոնյանը նշել են, որ 1723 թվականին Մարզվանցեու տպարանում տպագրվել է Պաղտասար դպրի «Տաղարան»-ը և «Տօմարաց գիրք»-ը³: Ջարբեհանյանը իր մատենագիտության մեջ այս երկու գրքերը նկարագրել է առանձին-առանձին, իսկ թեոդիկն ու Լևոնյանը նշել են «Գիրք Տօմարաց և Տաղարան փոքրիկ»: Այս գրքերից ոչ մեկը մենք չենք տեսել, այդ պատճառով, առավել վստահելի համարելով Ջարբեհանյանի տվյալները կարծում ենք, որ Մարզվանցեին 1723 թվականին տպագրել է երկու առանձին գրքեր, չնայած այն բանի, որ Ջարբեհանյանը «Տօմար»-ի նկարագրության ժամանակ սխալմամբ տպագրության հայկական տարբերիչը նշանակել է ՌճԳ (= 1170+551 = 1721), մինչդեռ Քրիստոսի թվականը նշել է ճիշտ Ռէճի (= 1723):

Մեր ձեռքի տակ եղած գրքերից ու մատենագիտական աղբյուրներից համած տեղեկությունները վկայում են, որ Մարզվանցեու տպարանը աստիճանաբար պակասեցնում է տպագրության քանակը: 1726 թվականին նա տպագրում է Գրիգոր Նարեկացու «Գիրք աղօթից»-ը: Գրքի հիշատակարանը, որը պատկանում է Յովհաննէս Կոլոտի գրչին. Նարեկացու մասին խոսելու փոխարեն վերլուծում է Երուսաղեմի պատրիարքության տիտուր վիճակի պատճառները:

Ինչպես վերը արդեն նշեցինք, 1730 թվականին Մարզվանցեին վերահրատարակում է իր «Յայսմաւորք»-ը Յովհաննէս և Գրիգոր պատրիարքների միջամտությամբ: Պատրիարքները կարծես այս հրատարակությամբ ունեցել են երախտահատույց լինել մեծ տպագրիչին նրա բազմաչարչար աշխատանքների համար:

Ավելի ուշ (1734) Մարզվանցեու տպարանը լույս աշխարհ է հանում իր վերջին գիրքը՝ Յովհաննէս Ոսկեբերանի «Ներբողեանք»-ը: Դեռևս 1696 թվականից Մարզվանցեին տեսել էր գրքի ձեռագիր օրինակը, սակայն ձեռագրի տերը թույլ չէր տվել տպագրել իր օրինակից: Միայն 1734 թվականին Յակոբ

¹ Բ. Կյուլեսերյան, Իսլամը հայ մատենագիտության մեջ, Վիեննա, Մխիթարյան, 1930, էջ 3-4:

² Տես Էջմիածին, 1963, # Թ-Ժ, էջ 51-55:

³ Գ. Ջարբեհանյան, Յայկական մատենագիտությունը, Վենետիկ, 1883, էջ 659, 677: Թեոդիկ, տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 55: Գ. Լևոնյան, Յայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 131:

վարդապետը տալիս է գրքի մի մասը, մնացած մասն էլ Մարզվանեցին վերցնում է Պաղտասար դպրից և տպագրում:

Գրքի հիշատակարանում տպագրիչը նշել է, որ այն թարգմանվել է 1131 (=1682) թվականին Ամրդուլու դպրոցում Աբուսհամ Ղազանթիկոսի կողմից և սրբագրվել նույն դպրոցում:

Թեպետ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի համաձայն այս գրքով ավարտվում է Մարզվանեցու տպարանի գործունեությունը, սակայն թվում է, որ պետք է լինեն և այլ գրքեր, որոնք թերևս հայտնաբերվեն առաջիկայում, հնարավորություն տալով ավելի խորը լուսաբանելու բազմաշարչար տպագրիչի կատարած մեծ և անձնուրաց աշխատանքը:

Աստվածատուր դպիրն ու իր որդին՝ Յովհաննեսը: 17-րդ դարի վերջերին Կ. Պոլսում իր բեղմնավոր գործունեությամբ հայտնի է դառնում Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարանը: Գրիգոր Մարզվանեցուն նվիրված հատվածում արդեն տեսանք, որ ձեռք բերելով նրա տառերն ու զարդերն Աստվածատուրը բաց է անում իր սեփական տպարանը և անհապաղ սկսում գրքեր հրատարակել, որոնց պակասը խիստ զգացվում էր այն ժամանակներում: Մարզվանեցու հետ ունեցած վեճն ու բաժանությունը բոլորովին չի նվազեցնում Աստվածատուրի մեծ դերը, որ նա խաղացել է պոլսահայ տպագրության զարգացման ու ծավալման գործում: Աստվածատուրի հաստատությունը տպագրական մի օջախ էր, որն իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 150 տարի և գրքեր մատակարարեց ոչ միայն գաղութահայությանը, այլ և մայր հայրենիքին՝ հարություն առնող հայությանը: Նախքան Աստվածատուրի տպագրական գործունեության հետ ծանոթանալը, կանգ առնենք մի հարցի վրա, որը երկար ժամանակ սխալ է մեկնաբանվել մատենագետների կողմից: Մինչև վերջերս՝ Աստվածատուր դպիրն մատենագետներն անվանել են Ապուլեիսցի: Այս սխալի աղբյուրը Թեոդիկն է, որ տարբերություն չի դրել Յովհաննես Աստվածատուրյանի ու Յովհաննես Արապյանի՝ Ապուլեիսցու միջև: Առաջին Յովհաննեսը մեր տպագրիչ Աստվածատուրի որդին է, իսկ երկրորդ Յովհաննեսը՝ Ապուլեիսցի Աստուածատուրի որդին (վերջինիս հայրը երբեք տպագրական գործով չի զբաղվել): Եվ քանի որ Աստվածատուր դպիր տպարանը հետագայում գնել են Արապյանները և շարունակել տպարանի աշխատանքները մինչև 1850-ական թվականները, Թեոդիկը տարբերություն չտեսնելով հրատարակված գրքերին տպագրական արվեստի մեջ, Յովհաննես Արապյանին համարել է Աստվածատուր դպիր որդին և նրա անունով կոչել նաև Աստվածատուրին՝ Ապուլեիսցի: Վերջերս Ալ. Մյասնիկյանի անվան գրադարանի աշխատակիցները հայ հնատիպ գրքի մատենագիտությունը կազմելիս պարզեցին, որ Աստվածատուր դպիրը կոստանդնուպոլսեցի է և ոչ ապուլեիսցի: Աստվածատուր դպիրը իր տպագրած գրքերի վրա միշտ էլ պարզ կերպով նշել է իր ծննդավայրը «Կ. Պոլիս կան Ստամբուլ»:

¹ «Էջմիածին», 1963, # 9, էջ 35-42:

Աստվածատուրի որդին նույնացվել է նաև ոմն «չնչին Յովհաննեսի» հետ, որը մի քանի գրքեր է տպագրել 1746-1752 թվականներին, բայց այնքան նման Աստվածատուր դպիր տպարանում տպագրված գրքերին, որ եթե ուշադրությամբ չհետևենք գրքերի հիշատակարաններին, հնարավոր չի լինի նրանց միմյանցից տարբերել:

Աստվածատուր դպիր մասին բացի իր տպագրած գրքերի հիշատակարաններում կատարած փոքրիկ ակնարկների, այլ կենսագրական տեղեկություններ բոլորովին չունենք: Նա ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, մահտեսի Կարապետի ու Մարիամի ընտանիքում, թե ո՞ր թվականին՝ հայտնի չէ: Տպագրությամբ զբաղվելու, հիշատակարաններ գրելու, գրքեր սրբագրելու համար տպագրիչը անպայման պետք է լիներ կրթված, զարգացած մարդ, որպիսին էր և Աստվածատուր դպիրը: Սակայն որտեղ է ստացել նա իր կրթությունը, դարձյալ մեզ անհայտ է:

Աստվածատուր դպիրն ամուսնացել է Սիմա անունով մի աղջկա հետ, որին Գ. Լևոնյանը սխալմամբ անվանել է Շաուհի՝ նույնացնելով Յովհաննես Ապուլեիսցու մոր հետ¹: 1730-ական թվականներին Սիման մահացած էր: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք 1730 թվականին տպագրված Խոսրով Անձևացու «Մեկնութիւն աղօթից» գրքի հիշատակարանից, որտեղ տպագրիչը գրում է. «Յիշեսջիք և զհանգուցեալ մայրն սոցին Սիմայն»: Աստվածատուր դպիրն ուներ երկու որդի՝ Մինաս և Յարություն, որոնք հազիվ գրաճանաչ դառնալով գալիս են տպարան իրենց հոր ծանր աշխատանքները թեթևացնելու համար: Այնուհետև, երկար տարիներ, Աստվածատուրի որդիները տպարանում տքնում են որպես կապարյա գրերի շարող ու ցրող: Սա մի տաժանելի աշխատանք էր, սրը պահանջում էր մեծ համբերություն և ուշադրություն: Աստվածատուր դպիրը տպագրական գործն սկսելիս աղքատ չի եղել, ինչպես Գրիգոր Մարզվանեցին կամ Եվրոպայում դեգերած շատ տպագրիչներ: Նա գրքեր է տպագրել նույնիսկ իր միջոցներով և, բացի այդ, ունեցել է հարուստ մեկենասներ, որոնք աջակցել են նրան թե՛ բարոյապես, թե՛ նյութապես: Յայտնի են, օրինակ, տեր Ղազարը (որը երևի ժամանակի հարուստ մարդկանցից էր) և Աստվածատուրի եղբայր դերձակ Ալեքսանը: Ալեքսանը մինչև իսկ աշխատել է որպես գրաշար, և նեցուկ դարձել եղբորը դժվարության ժամանակ: Տպարանի ամենամեծ բարեկամն ու աջակցողն է դառնում նաև ժամանակի ամենակրթված ու զարգացած մարդը՝ Պաղտասար դպիրը: 1716 թվականից մինչև 1760-ական թվականները Պաղտասարը, համագործակցելով Աստվածատուր դպիր հետ՝ սրբագրում է տպարանի համարյա բոլոր հրատարակությունները: Պաղտասար դպիր սրբագրական աշխատանքը չի փայլել իր անսխալությամբ: Ավելի ուշագրավ են նրա կազմած գեղեցիկ ցանկերն ու գրած փոքրիկ, զոդտրիկ ոտանավորները, որոնք նա սիրում էր գետեղել իր սրբագրած գրքերի մեջ: Պաղտասար դպիր ինքնուրույն ստեղծագործություններից շատերը տպագրվեցին Աստվածատուր

¹ Գ. Լևոնյան, Յայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 131:

դպրի տպարանում «Տաղարան փոքրիկ»-ը՝ 1734 և 1740 թվականներին, «Քերականութիւն»-ը՝ 1736, 1771 թվականներին և այլն:

1730-ական թվականներից Կ. Պոլսում բացվում են գրախանութներ: Աստվածատուր դպրի գրավաճառը արգրումեցի եղբայր Մանուկն էր, որը նույնիսկ տպագրության պատվերներ է տալիս Աստվածատուրին:

Աստվածատուրի առաջին ինքնուրույն հրատարակությունը «Չայնքաղ շարական»-ն է (1699) որ միայն վերջերս է հայտնաբերվել Մաշտոցի անվան Մատենադարանում¹: Հետագայում էլ Աստվածատուրի տպարանում տպագրվել են շարականներ (1703, 1724, 1727, 1742 և 1743 թվականներին), որոնցից ամենակատարյալը վերջին՝ 1743 թվականի հրատարակությունն է: Սա աչքի է ընկնում թե՛ իր տպագրության բարձր արվեստով և թե՛ մի շարք առանձնահատկություններով, որի մասին գրքի տպագրիչը՝ Աստվածատուրի որդին Հովհաննեսը գրել է. « ... համենատելով առաջին տպագրելոցն՝ եթէ ի կողմանէ թղթոյն և թէ ըստ այլ պիտոյիցն՝ գերազանց է, զնոքօք»: Գիրքը տպագրված է սպիտակ թղթի վրա, երկսյուն զարդափակ էջերով, թռչնագիր, մարդագիր զարդագրերով, խորաններով ու լուսանցազարդերով, փայտափոր պատկերներով, տիտղոսաթերթի ու տեքստի առաջին էջի երկգուն տպագրությամբ: Այս գրքի գեղարվեստական ձևավորումը իր ժամանակի համար մեծագույն նվաճում էր: Իսկ ինչքան նեղություն պատճառած կլինեին տպագրիչին հայկական երաժշտական խազերն ու առողանության նշանները, որոնք յուրաքանչյուր էջում այնքան շատ էին, որ բանգաշխատ տպագրիչն ակամա ներողություն է խնդրում սխալների համար, քանի որ չսխալվել խազագրության մեջ անհնարին էր²: Շարակնոցի առաջին տիտղոսաթերթը ներկայացնում է մի փայտափոր շրջանակ՝ Տիրամոր, ավետարանիչների և երկու առաքյալների նկարներով:

Աստվածատուրի հաջորդ հրատարակությունը 1701 թ. մի «Ժամագիրք» էր: Դա պատահականորեն ընտրված գիրք չէր: Ժամանակի մտավորական շարժման ուղղություն տվողը հոգևորականությունն էր, սուլթանական իշխանության մեջ նրա վրա էր ընկնում գրքերի տպագրության պատասխանատվությունը: Բացի այդ, եկեղեցին էր, որ կարիք ուներ գրքերի և մեծ չափով սպառում էր տպագրված գրքերը: Այս հանգամանքը, անշուշտ, Աստվածատուր դպիրը նկատի է ունեցել և այդ պատճառով էլ նրա տպագրությունների ցանկում մեծ մասամբ հանդիպում ենք հոգևոր գրքերի անունների:

¹ Բամբեր Մատենադարանի», 1960, # 5, էջ 517-520:

² Շարակնոց, Կ. Պոլիս, 1743, հիշատակարան:

Առաջին անգամ հին Հայկական ծայնաճիղներով Շարական լույս է ընծայել Ոսկան Երեանցին 1663 թվականին, Սմատերոսում: Շարականի երկրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել 1698 թվականին Թովմաս Վանանդեցու ջանքերով, դարձյալ նույն քաղաքում: Աստվածատուր դպրի տպագրած «Չայնքաղ Շարական»-ը, այսպիսով, հայ տպագրության պատմության մեջ շարականների երրորդ հրատարակությունն էր:

1701 թվականին հազիվ էին վերջացրել «Ժամագրքի» հրատարակությունը, երբ տպագրիչը մեծ եռանդով ձեռնարկում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենա ողբերդաթեան» գրքի տպագրությանը: «Նարեկ»-ը շատ հոգևորականների սեղանի գիրք էր: Երկար ժամանակ նա շրջել էր ընթերցողների մեջ ձեռագիր վիճակում և շատերն էին, որ մեծ սիրով ընթերցում էին և պահում էին հանձարեղ վանականի ստեղծագործությունը:

Դեռևս 1691 թվականին Երուսաղեմի պատրիարք Մինաս վարդապետը գալով Երուսաղեմ, հանդիպում է Նարեկացու հինգ գլուխ աղոթքների: Մինասը, որ Նարեկացու «Ողբով» մխիթարվողներից մեկն էր, հավաքում և լրացնում է Նարեկացու իր մոտ եղած ստեղծագործությունը և պահում մի առանձին տուփի մեջ: Այնուհետև՝ հանգամանքների բերումով, գտնվելով էջմիածնում, իր օրինակը նա բաղդատում է հինգ այլ ձեռագրերի՝ էջմիածնի, Սաղմոսավանքի, Սևանի անապատի, Խոր Վիրապի մատենադարանների օրինակների հետ: Հետագայում, իմանալով Աստվածատուր դպրի մտադրության մասին, Մինաս վարդապետը մեծ սիրով նրան է տրամադրում իր այդ օրինակը տպագրության համար: «Նարեկ»-ի այս հրատարակության աշխատանքներն սկսում են 1701 թ. մարտի 20-ին «Արղեսմբք և ծախիք տիգակեցի Մինասի որդի Ղազար իրիցոյ և ավարտում ՌեժՍ (1702) թվականի մայիսի 5-ին: Նարեկացու այս գիրքը Աստվածատուրի տպարանում ունեցել է ևս երեք վերահրատարակություն 1755-ին, 1763-ին և 1774 թվականներին:

Ուշադիր հետևելով Աստվածատուրի տպագրած գրքերին, տեսնում ենք, որ ամեն մի նոր հրատարակության հետ ավելանում է գրքերի գեղարվեստական, պոլիգրաֆիական արժանիքները: Սրա փայլուն օրինակն է 1706—1708 թվականին նրա տպագրած «Յայսմաուրք»-ը:

Մատենագետներին մինչև հիմա հայտնի էր 1706 թվականին հրատարակված մի «Յայսմաուրք»՝ Գրիգոր Մարզավանեցունը, իսկ Աստվածատուրի այս հրատարակությունը համարվել էր 1708 թվականի տպագրություն: Գրքի մասին ժամանակին հիշատակել է Տրդատ Պալյանը¹, որից և տեղեկություններ էր վերցրել Արսեն Ղազիկյանը²: Պալյանի տեսած օրինակը անվանաթերթ չի ունեցել, որի հետևանքով և Տ. Պալյանը հանգել է սխալ եզրակացության, որ իբր գերքը 1708 թվականի տպագրություն է և տպագրված է ոմն Սրապիոնի տպարանում: Հանրային գրադարանի աշխատակիցները վերջերս հայտնաբերեցին այս «Յայսմաուրք»-ի լրիվ օրինակը, որից երևում է, որ գիրքը տպագրել է Աստվածատուր դպիրը 1706-1708 թվականներին, իսկ Սրապիոնը տպարանի աշխատակիցն է, որը գրել է գրքի հիշատակարանը: Այս գիրքը Աստվածատուր դպրի լավագույն հրատարակություններից մեկն է տպագրական արվեստի տեսակետից: 1043 զարդափակ էջերով, գեղեցիկ խորաններով, լուսանցազարդերով ու զարդերով: Գիրքը ունի ամբողջ էջը զբաղեցնող պատկերներ և ավելի փոքր պատկերներ, որոնց վրա մնացել «ԳՐ» փորագրիչի անվան առաջին տառերը: Այս

¹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 208:

² Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն, հտ. Բ, Վեներտիկ, 1912, էջ 49-50:

պատկերները մինչև 1850 թվականը օգտագործել է տպարանը իր տպագրած գրքերի մեջ, գուցե սրանով էլ վառ է մնացել բազմերախտ Մարզվանեցու անունը³:

«Յայսմաւուրք»-ի տպագրության ավարտից հետո անցնում է հինգ տարի: Աստվածատուրի տպարանը այս հինգ տարվա ընթացքում չի հրատարակում և ոչ մի գիրք: Ճգնաժամը շարունակվում է մինչև 1720 թվականը, որի ընթացքում տպարանը տպագրում է հազիվ չորս գիրք՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց գիրք»-ը, Յովհաննես Մրգուզի «Դաւանութիւն հաւատոյ և ներածութիւն անուղից»-ը, «Ժողովածու գիրք»-ը և «Ատենի ժամագիրք»-ը: Տպագրական այս ճգնաժամը առաջացել էր, հավանաբար քաղաքական անբարենպաստ պայմաններից: Այս տարիների տպագրված՝ գրքերի մեջ ամենաուշագրավը Կյուրեղ Աղեքսանդրացու գիրքն է, որի մասին արժե փոքր ինչ ավելի կանգ առնել:

1716 թվականին Յովհաննես Բաղիշեցին ստանում է Էջմիածնի Աստվածատուր կաթողիկոսից մի նամակ, գրքի ձեռագիր օրինակի հետ: Ահա այդ նամակը.

«Ես նըւաստ ծառայս ի Քրիստոս, Տէր Աստվածատուր Յայոց մեծաց կաթողիկոս: Ի Տիեզերահռչակ Աթոռս Սուրբ Էջմիածին: Դաւանակից գոլով վասն ամենայնի առ Կիւրղոս Աստվածաբան Յայրն մեր երանելի, և առ սուրբ Վարդապետն Գրիգոր Տաթևացի, կնքեալ հրաման արարի ըստամբել զսուրբ գիրք Գանձուց, և Պարտպմանց ընդ լուծմանց: Որք առ ամենատուր Երրորդութիւնն և ի տնօրինաթիւնն Քրիստոսի Աստուածաբանեն, աստուծահաճոյ և ուղղափառ դաւանութեամբ»: (Էջ ԷԾԴԲ)

Ստանալով այս նամակն ու Աղեքսանդրացու գրքի ձեռագիր օրինակը, Գրիգոր և Յովհաննես Բաղիշեցիները որոշում են գրքի տպագրությունը հանձնարարել Աստվածատուր դպրին: Պաղտասար դպրի գրած հիշատակարանից իմանում ենք, որ տպագրությունը համեմատվել է մի քանի ձեռագրերի հետ, այսինքն՝ նրանք չեն բավարարվել կաթողիկոսի ուղարկած ձեռագրով:

Գիրքը տարբերվում է մինչ այդ եղած տպագրություններից իր արտաքին ձևավորումով. տիտղոսաթերթը բացակայում է և նրա փոխարեն վերնագիր էջի վրա տպագրված Պաղտասար դպրի «Ձոն առ բաղձալին» ոտանավորը, որի առաջին տառերը հոդում են «ի Պաղտասարտ»: Տպագրության թվականը ուղղակիորեն բացակայում է գրքի սկզբում, նրա փոխարեն կա մի ծածկագիր ոտանավոր, դարձյալ Պաղտասար դպրի գրչից դուրս եկած:

«Որ եթն տասին կոյսըն թըլիկ ասացեալ.
Եռ յիսնաբար ընդ հարիւրի շարակցեալ.
Եւ Պորփիւրի ծայնիէն առ հուպ յարեցեալ.
Յեռապատկեն ոչ ինչ արտաքս ընկերեալ:

Տորմէ գըտցի թիւ մատենիս տպեցման.
Այսըր մեծի Աստուծայնոյ ճաշակման
Եւ յամենայն օգտակարաց վայելման
Փառաւորի երրեակ և մինն անընման»: (Էջ ԺԴ)

Փորձենք բացել այս խրթին ոտանավորի զաղտնիքը: Առաջին տողի կոյս թվականը 9-ն է, որին պիտի կցենք 10 և կստանանք 910:

Երկրորդ տողի «Եռ յիսնաբարը» նշանակում է 3X50=150, որին պիտի շարակցենք 100 և կստանանք 250:

Տոմարագիտության տվյալներով «Պորփյուրի ծայնիկը» հավասար է 5-ի «Առ հուպ յարեցեալ» նշանակում է մոտեցնել ստացած թվերին և վերջապես 4-րդ տողի «յեռապատկես ոչինչ արտաքս ընկեցեալ» նշանակում է, որ այս երեք թվերի գումարից բացի ոչինչ պետք չէ ավելացնել և դա կլինի մատյանի տպագրության թվականը: Այսպիսով, ստանում ենք.

$$910 + 250 + 5 = 1165 - 551 = 1716$$

Սկար 2. «Յայսմաւուրք» (1706-1708 թ., Աստվածատուր դպիր) տիտղոսաթերթը:

³ Ինչպես արդեն նշել ենք, Մարզվանեցու տառերն ու զարդերը 1694-1698 թվականներին անցել էին Աստվածատուր դպրին:

Գրքի տպագրությունը ավարտվել է «Ի հազարերորդի հարիերորդի վաթսուներորդի և վեցերորդի կալևածի արամագնեանս տօմարի: Համաւարտ և համակատար ընդ աւուրցն փետրվարայ (=1717 թ. փետրվարին): Ի տպարանի Կարապետի որդի բագմամեղ և ամենեցուն ծառայ տըրուպ Աստուածատրոյ: Ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի: Հրամանաւ նորին առաջնորդի Յօհաննես վարդապետի»: Աղեքսանդրացու գրքի վերջում գրի է առնվել տպագրիչների կողմից ժամանակակից պատմական մի քանի դեպքեր:

1720 թվականից սկսած՝ ծնողներից զրկված Աստվածատուրը, շարունակում է աշխատանքը իր երկու որդիների և եղբոր՝ Ալեքսանի գործակցությամբ: Կամաց-կամաց բարելավվում է տպարանի վիճակը և տպարանը տարվա ընթացքում միջին հաշվով տպագրում է մեկ, երբեմն նաև ավելի գիրք:

Տպագիր գիրքը մտնում է մարդկանց կենցաղի մեջ, այն դառնում է ոչ միայն եկեղեցու, այլ նաև անհատների սեփականություն, դառնում հանգստի ժամի զբաղմունքի առարկա: 1721 թվականին երկու ամսվա ընթացքում Աստվածատուրը հրատարակում է «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի և կնոջն և որդւոյ Գիոկղետիանոսի, և յեօթեանց իմաստասիրաց» և հաջորդ տարին «Հանդերձ Աստուծով. Գիրք այբուբենից, յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նաև արանց դեռ ևս ոչ ուսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան և ի վարժումն ճահապես ընթերցողութեան»:

Առաջինը թեև տիպիկ միջնադարյան առասպելախառն պատմվածքների մի հավաքածու է, խարսխված հին աշխարհի յոթ իմաստունների ու մի ինչ-որ թագուհու պատմածների վրա, սակայն տպագրված էր ոչ թե եկեղեցու կարիքների համար, այլ ընթերցողների ավելի լայն զանգվածների: Տպագրիչն ուզում էր տալ ժողովրդական ընթերցանության դիրք, նման եվրոպական նույնատիպ հրատարակությունների, որոնցով այնքան հարուստ էր ժամանակի գերմանական տպագրության պատմությունը: Այս օրինակ գրքերը նկատի ուներ Աբովյանը, երբ «Պղնձե քաղաքի պատմության» մասին խոսելով, ասում էր, թե այդ «հիմար գիրքը» «մեր կարողալ չսիրող ազգը» «ծեռնեծեռ էր ման ածում», քանի որ դա ժամանակի մարդկանց «սրտի խարջ բան» էր¹: Առասպելախառն էր նաև Աստվածատուրի տպագրած գիրքը, որի մեջ աշխարհիկ բաներ էլ կաքին:

Տպագրական արվեստի առումով վերցված ուշագրավ և հետաքրքիր է 1722 թվականին հրատարակված «ճաշոց»-ը, «յոյժ եղէ աշխատ ի լնուլ զպակասութիւն տպագրարանիս սակս տպեցման ճաշոցի քրքիս ի ճարել և ի կատարումն ածել զամենայն: Այսինքն թէ զկանոնական և զծաղկական տիպսն: և թէ զվայելչագեղ մարդատիպ գիրսն: զորս բագում երկամբք և գոյից ցրմամբ բերաք ի լրումն բոլորին. ի փառս մեծին աստուծոյ և ի պայծառութիւն սրբոյն Սիօնի և մանկանց նորին» գրում է այդ գրքի հրատարակիչ Աստվածատուրը: Աստուածատուրի տպարանը համալրվում է, թեև մեծ դժվարությամբ, նոր զարդերով ու գրերով, որոնք բարձրացնում էին նրա հրատարակած գրքերի զեղարվեստական արժանիքները: «ճաշոց»-ը դրա փայլուն ապացույցն է:

1723-24 թվականներին Աստվածատուրը տպագրության է հանձնում մի ուշագրավ մատյան ևս. «Գիրք դպրութեան: Եւ տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ ի զանազանից բանաստեղծից շարտրեցեցալ ի խրախճանս մանկանցն Աիոնի»: Այս ժողովածուում տեղ են գտել այլ և այլ բանաստեղծների հոգևոր երգերը:

Հիշյալ տաղարանը նկարագրելիս Ղազիկյանը սխալմամբ այն համարել է 1772 թվականի տպագրություն, չնայած իր մեջ բերած հիշատակարանում պարզ կերպով գրված է, որ հրատարակության աշխատանքներն սկսվել են «Ի թվականիս մերում ՌՃԻԲ (1172+551=1723) նոյեմբեր ամսոյ Ա-ին և աւարտեցաւ սա ի թւաբերութեան հայոց ՌՃԻԱ յունվարի 1» (=1724 հունվարի 1-ին)¹:

1725 թվականին Աստվածատուր դպիրը տպագրում է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին»:

Աստվածատուր դպրի հրատարակած գրքերը շատ են, շուրջ 85 անուն, բոլորի մասին խոսել անիմաստ կլիներ, ուստի կանգ առնենք միայն նրա այն հրատարակությունների վրա, որոնք ինչ-որ չափով նորություն էին բերում նրա գործունեության մեջ:

1728 թվականին Աստվածատուրը հրատարակում է Սիմոն Ջուղայեցու «Տրամաբանութիւն»-ը: Գրքում տեղ են գտել նաև Պորփյուրի ներածությունը, Դավիթ Անիադթի «Առածք ինչ»-ը և «Վասն բաժանման» գործերը:

Գրքի 251-րդ էջում կա մի գողտրիկ քառատող,

Լեր իմաստուն կամ հետևող իմաստնոց Կալով ի բաց ի մարդակերպն անասնոց Ձի գիտութիւնն է իմաստնոց ճառագայթ Տրգիտութիւնն անիմաստից որոգայթ:
--

Ի դեպ, 1730 թվականին Աստվածատուրի տպարանում է ավարտվում նաև Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի տպագրությունը, որ սկսել էր դեռևս Գրիգոր Մարզկանեցին: Աստվածատուրի տպագրած «Գիրք հարցմանց»-ի հիշատակարանը կենսագրական տեղեկություններ է պարունակում հեղինակի մասին, ունի հեղինակի աշխատությունների փոքրիկ մատենագիտություն:

1731 թվականին Աստվածատուր դպիրը ավարտում է Հաննա Հովհաննեսի «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս աստուծոյ Երուսաղէմիս, սրբոյ ՏՏօրինականաց տեղեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» գիրքը: Հաննա Հովհաննեսը Աստվածատուր դպրի ժամանակակիցն է ու Երուսաղէմի մայր եկեղեցու աթոռակալ վարդապետը: Գրել էր իր պատմություն գիրքը 1727 թվականին Գրիգոր պատրիարքի խնդրանքով: Գիրքը գրվում է ուխտավոր մահտեսիների ու մահտեսացուների համար, որի մեջ մեծ տեղ է հատկացված ժամանակի դեմքերի նկարագրությանը: Աստվածատուրի տպարանում այն

¹ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1948, էջ 4:

¹ Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, Հտ. 1, Վենետիկ, 1909, էջ 542:

տպագրվում է երկու անգամ 1731-ին, որի մասին ոչ ոք չէր հիշատակել¹ և 1734 թվականին, երկու անձանց ծախսով՝ Գրիգոր պատրիարքի և մահտեսի Զակոբ Անունայի:

«Երուսաղեմի պատմութեան» երրորդ տպագրությունը կատարում է Աստվածատուրի որդին՝ Դովհաննեսը 1768 թվականին:

Մեղադրել տպագրիչին, որ նա նույն տարիներին և հետո ավելի շատ տպագրել է այնպիսի գրքեր, ինչպիսիք են 1731-ին Դավիթ Անհաղթի «Գիրք Սահմանաց»-ը, 1733-ին Զակոբ Նալբանի «Վեմ հաւատոյ»-ն, 1735-ին Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աստուածաբանական որ կոչի դրախտ ցանկալի»-ն կամ Իգնատիոս Սկեռնցու «Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանին որ ըստ Դուկասու» և այլ գրքեր, չենք կարող, քանի որ չկային ժամանակակից հայ ստեղծագործողներ, չկային գրված գրքեր, որոնք թեկուզ և վատ, բայց արտահայտեին ժամանակի ոգին, ժամանակի պահանջները:

Տպարանում Աստվածատուրը մենակ չէր, այժմ նրա հետ էր նրա որդին Դովհաննեսը և սրբագրիչ Պաղտասար դպիրը՝ Տպարանը արդեն ուներ մշտական մշակներ՝ տպարանի աշխատողներ, որոնք դարձել էին իրենց գործի իսկական վարպետներ: Տպարանի աշխատողների շարքում մենք հաճախ հանդիպում ենք վանեցի Սարուխանին, եվրոկացի Ջաքարիային, վանեցի Գրիգորին, վանեցի Մխիթարին և եղբորը Կանտիին: Այս փաստը բերում է այն եզրակացությանը, որ արդեն 18-րդ դարի սկզբներին տպարաններում չէին աշխատում այլևս պատահական մարդիկ, այլ իրենց արհեստի մեջ հմտացած վարպետներ:

Տպարանը այս վերջին 20 տարիների բուռն վերելքից հետո նորից անցնում է հոգևոր մատչանների տպագրությանը: Մինչև 1750 թվականը տպարանը տպագրում է Եփրեմ Խուրիի «Գիրք աղօթից»-ը, Գրիգոր Սկևռացու «Գիրք աղօթից»-ը, Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի»-ն, «Կրթութիւն քրիստոնէական»-ը և այլ գրքեր: Իհարկե վերահրատարակվում են նաև այլ գրքեր, բայց մեր խոսքը տպարանի նոր հրատարակությունների մասին է:

Դետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ տարիներին շատ հայեր թուրքական բռնապետության ճնշումների հետևանքով ստիպված լինելով խոսել թուրքերեն, կամաց-կամաց գրկվում են հայերեն հասկանալու կարողությունից, նկատվում էին նաև բռնի թուրքացման շատ դեպքեր: 1742 թվականին Պաղտասար դպրի հեղինակությամբ լույս է տեսնում «Պու գիրք օլտուրքի քրիստոնէական հաւատքընըզա» (Կրթութիւն քրիստոնէական) հայատառ թուրքերեն գիրքը: Անվանաթերթին չհայտնելով այլ տվյալներ, թուրքերեն լեզվով բացատրում է տպագրիչը, որ գիրքը տպագրվում է այն քրիստոնյա եղբայրների համար, որոնք հայերեն չեն հասկանում: Ոչ մի տեղ չի հիշատակված, որ այս գիրքը գրել է Պաղտասար դպիրը: Մենք այն համարել ենք Պաղտասարի ստեղծագործություն, ելնելով հատկապես գրքի ոտանավոր վերջաբանից, որտեղ ասվում է.

Աչ կեօզիւնիւ պիլ եօլունու.
Ազնա սաղընը սօլունու.
Անղ պիր խայրը տուվա իլէ,
Պաղտասար հագիր գուլունու:

1747 թվականից Աստվածատուր դպիրն այլևս չի երևում տպագրության աշխարհում, նույն տարին վերահրատարակված «Ժողովածու գիրք»-ը տպագրել է արդեն նրա տղան Դովհաննեսը, իսկ 1748-49 թվականներին տպարանը ոչինչ չի հրատարակել, երևի Աստվածատուրի հիվանդության և մահվան պատճառով: 1850 թվականին Դովհաննեսը տպագրում է միանգամից երեք գիրք՝ «Կրթութիւն քրիստոնէական», Եվագրի «Գիրք ութն խորհրդոյ մեղաց» և Պաղտասար դպրի «Շահաւետ»-ը: Վերջինս ըստ հիշատակարանի երկրորդ տպագրությունն է¹, որի առաջին տպագրությունը մինչև այժմ չի հայտնաբերված:

Դովհաննես Աստվածատուրյանը նորություններ չբերեց տպարանին: Նա ընդհատումներով շարունակեց հոր սկսած մեծ գործը և հրատարակեց ու վերահրատարակեց հոգևոր գրքեր: Նրա օրով տպագրված գրքերի հիշատակարաններում հաճախ որպես տպագրիչներ հանդես են գալիս տպարանի բանավորները, որոնք նույնիսկ, գրում են գրքերի հիշատակարաններ: Դովհաննես Աստվածատուրյանը տպարանը կանգուն է պահում ևս 26 տարի, մինչև 1776 թվականը և այնուհետև տպարանն անցնում է Դովհաննես Ապուլեյսցի Արապյանին: Դովհաննես Աստվածատուրյանը իր երկու որդիների Կարապետի և Զակոբի հետ հեռանում են տպագրական աշխարհից:

Նշենք Դովհաննեսի կատարած ամենալավ հրատարակություններից մեկը՝ Եղիշեի «Վարդանանց պատմութիւն»-ը, (1764 թ.), որի շնորհիվ Դովհաննեսը իր ուրույն տեղը գրավեց տպագրության պատմության մեջ: Գիրքն ունի երկու անվանաթերթ:

ա) Գիրք պատմութեան սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Զայոց: Արարեալ Սրբոյ Եղիշէի Վարդապետին:

բ) Գիրք որ կոչի Եղիշէ Պատմագիրք: Շարադրեալ գիտնական և խստակրօն սուրբ Վարդապետին Եղիշէի: Աշակերտի սրբոց թարգմանչացն մերոց Իսահակայ և Մեսրոպայ: Յորում լիակատար պատմին նահատակութիւնք սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Զայոց և Ղեւոնդեանց սրբոց քահանայից: Տպագրեցեալ ի Զայրապետութեան Քրիստոսակերտ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Սիմեօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Զայոց: Եւ ի Պատրիարկութեան սրբոյ Երուսաղեմի Տեառն Կարապետի Երջանկագարդ Վարդապետի: Եւ Կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Գրիգորի Զեզահոզի Վարդապետի: Ի Կոստանդնուպօլսի քաղաքի: Արդեամբք և ծախիւք սուրբ Էջմիածնի միաբան Աբրահամ Վարդապետին. ի թուականիս Զայոց ՌՄԺԳ, յապրիլի Ժ: Ի տպարանի հանգուցեալ Աստուածատուրի»:

¹ «Էջմիածին», 1963, # Ե, էջ 48:

¹ Տես գրքի հիշատակարանը:

Գիրքը ութածալ է, ունի 220 զարգափակ էջ: Պատմությունը վերջանում է 207-րդ էջում, 208-216 էջերում՝ «Համառոտ ցանկ սուրբ գրքոյս գլխոց՝ հատուածովքն հանդերծ»: 217-220 էջերում «Յիշատակարան Տպեցման սուրբ գրքոյս»:

Գրքի հիշատակարանը գրել է տիրացու Սելիքսեդն, որը մի երկու պարբերության մեջ տվել է գրքի բուն արժեքը, փորձել է մեկնել այդ հերոսապատումի ազգային և հերոսական ոգին:

Գիրքը սրբագրել են «Ակնցի ուսումնասէր տիրացու Ստեփաննոսն Պետրոսեան և գտիրացու Պետրոսն Կոստանդնուպօլսեցի որ զբուն գաղափարն գրքոյս անձանձիր ընթեռնոյր օգնելով սրբագրողին ի յունկնդրութիւն նորին»: Այս դյուցագներգությունը, որ մեր ժողովրդի կյանքում սրբության սրբոց է եղել, մեզ մոտ ունեցել է այն հմայքն ու ազդեցությունը, ինչ «Իլիական»-ը հույների մոտ: Եղիշեի պատմագիրքը հայրենասիրության ու անձնագոհության գաղափարների մի անսպառ աղբյուր էր և դարեր շարունակ մեծ դեր է խաղացել հայ ժողովրդին անձնագոհ պայքարի ոգեշնչելու գործում: Հրատարակելով Եղիշեի պատմագիրքը Հովհաննես Աստվածատրյանը հարկավ տեղիակ էր այս ամենին, գիտեր, որ գիրքը կունենա ընթերցողների հոծ բազմություն, որոնք իրեն կվարձատրեն թե՛ բարոյապես, թե՛ նյութապես:

Աստվածատուր դպրի և իր որդու Հովհաննեսի տպագրած գրքերի լրիվ ցանկին կարելի է ծանոթանալ աշխատության հավելվածում:

1771 թվականին վերջապես Էջմիածնում հիմնվում է առաջին հայ տպարանը Սիմեոն Երևանցու Հայոց կաթողիկոսի և Ջուղայեցի Գրիգոր Չաքիկեցի ջանքերով: Տպարանը կոչվում է «Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի»: Այսպիսով ամեն օր ավելի է ծավալվում ու ընդարձակվում տպագրության գործը, բոլորի հետ մեկտեղ մաս Աստվածատուր դպրի տպարանը, որի հետագա գործունեության հետ կծանոթանանք Հովհաննես Պողոս տպագրիչներին անդրադառնալիս:

Այլ տպարաններ: 17-րդ դարի վերջի և հաջորդ հարյուրամյակի առաջին տարիների մեր ուսումնասիրած շրջանում, Կ. Պոլսում հրատարակվել են մի շարք այլ գրքեր, որոնց վրա չի նշված տպարանի ու տպագրիչի անունը: Հիշյալ տպարանատերերը տպագրել են այնքան աննշան քանակով գրքեր, որ նրանց առանձին ենթազուլուս հատկացնել ավելորդ է:

Դեռևս 1698 թվականին հրատարակվել է «Գիրք խոստովանութեանց» վերնագիրը կրող գիրքը, որը տպագրվել է Աստվածատուր Ազուլեաց Դաշտեցու հոգաբարձությամբ: Ձղջացողների համար գրված այս 112 էջանոց գիրքը չունի հեղինակ, ծաղկաբաղ է արված մի խումբ «Աստվածաբան վարդապետներ»-ի գործերից: Հետագայում այս տպարանի կամ այս հոգաբարձուի տպագրած այլ գրքերի չենք հանդիպում:

1700-ական թվականներին Կ. Պոլսում բացվում է մի տպարան Ոսկան Երևանցու տառերով ու պատկերներով: Ըստ թեոդիկի² Լիվոռնոյից այս տպարանը տեղափոխել են Կ. Պոլիս պահպանելով նույնիսկ տպարանի անունը՝ «Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիս զՕրավարի»: Սա Ոսկան Երևանցու տպարանի մի վերջին մասն էր, որ բերվելով Կ. Պոլիս շարունակում է իր բազմավաստակ վարպետի գործունեությունը: 1700-1701 թվականներին Կ. Պոլսում էր գտնվում երիտասարդ Մխիթար Սեբաստացին: Խանդավառված հայկական միաբանություն ստեղծելու իր տենչով Մխիթարը Կ. Պոլսում ձեռնարկում է այդ գործին: Գաղտնի կերպով բաց է անում դպրոց և իր շուրջը հավաքված մի քանի աշակերտներին ուսուցանում գիր ու գրականություն: Աշակերտների կարիքները բավարարելու համար «Ս. Էջմիածնի ու Ս. Սարգիս» տպարանում տպագրում է չորս գիրք՝ Խաչատուր Էրզրումեցու «Համառոտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն Սողոմոնի», Թովմա Գեմբացու «Յաղագս համահետնաման Քրիստոսի», «Մեկնութիւն յայտնութեան» և «Գիրք մտածական աղօթից, բանալի ջերմեռանդակերտ» գրքերը: Մխիթար Սեբաստացին երկար չի մնում Կ. Պոլսում: Նա ամբաստանվում է իր հակառակորդներից և ստիպված փախչում: Որպես այս տպարանի հրատարակություններ՝ Ղազիկյանը նշում է նաև՝ «Հանդերձ աստուծով, գիրք յայբուբենից» և Քոյմուրճյան Կոմիտասի «Ուսանաւորք»-ը, սակայն մենք ոչինչ ասել չենք կարող՝ գրքերը տեսած չլինելու պատճառով: «Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիս» անվան տպարանի այլ հրատարակությունների չենք հանդիպել:

1705 թվականին Կ. Պոլսի Պեկոյի թաղում հրատարակվում է «Աստվածաշունչ» Պետրոս Լատինացու կողմից: Տպագրիչը գրքի հիշատակարանում գրում է. «Ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ, լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետի. յար և նման ոչ ատելի և ոչ նուազ, սակայն մանր գրով: Ի տպարանս ազգականի նոյնոյ Ոսկանի վարդապետի Լադինացոյ Պետրոսի ի մայրաքաղաքն Ստամպօլ. Ղալաթիայ, ի թաղն Պեկոլի կոչեցեալ»: Հետագայում Լատինացու անունը տպարանի տպագրած գրքերի վրա չի հիշատակվում, միայն նշվում է որ տպագրվել է «ի թաղն Պեկոլի»:

Այն հարցը, թե Ոսկանյան տառերը կարող էին հասած լինել Կ. Պոլիս անկասկած է, իսկ այն, թե քանի՞ տպարան ստեղծվեց Կ. Պոլսում, մե՞կ թե երկու, պարզ չէ, քանի որ «Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիս» տպարանի և «Պեկոլի» տպարանի տպագրությունները իրար շատ նման են: Ասել, որ այս երկու տպարանները նույնն են, չենք կարող, քանի որ առաջին տպարանի գործունեության շրջանում բոլորովին չի հիշատակվել Պետրոս Լատինացու անունը և նույնիսկ չգիտենք թե Կ. Պոլսի ո՞ր թաղում էր գործել տպարանը: Հաստատ է միայն այն, որ Ոսկանյան տառերը եկել են Կ. Պոլիս, նրանց հիման վրա գործել է տպարան և հետագայում էլ նրա տառերն ու կլիշեները բազմիցս օգտագործվել են Կ. Պոլսի այլ տպագրիչների հրատարակություններում:

² Թեոդիկ. Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, 56:

«Պեկոլի» տպարանը երկար կյանք չի ունեցել - 1705 թվականից մինչև 1718 թվականը: Ընդմիջումներով տպագրել է վեց գիրք: Առայժմ մեզ հայտնի է միայն այսքանը: Տպագրված գրքերն իրենց բովանդակությամբ բազմազան չեն. «Տոմար» 1708-ին և 1718-ին, «Ժամագիրք» 1712-ի օգոստոս-նոյեմբերին և «Ժողովածուի գիրք» 1713 թվականին:

1701 թվականին «Տաղարան» է տպագրել Երեմիա վարդապետ Մեղրեցին, 1704 թվականին «Քուրաստան աղօթից» և Գալուստ Ամասիացու «Լուսաշաւիղ»-ն է տպագրել Սարգիս Եվդոկիացին «Սեհաթճի» մականունով, 1710 թվականին «Աւետարան» Էդիկեար Գնդևանցին: Որտե՞ղ են տպագրել այս մարդիկ իրենց գրքերը, իրենց իսկ սեփական տպարանում, թե՞ մի այլ տպարանում, գրքերի վրա ոչ մի նշում չկա:

Այս դեռ բոլորը չէ: 1699 թվականից մինչև 1850 թվականը Կ. Պոլսում տպագրվել են հոգևոր բովանդակությամբ բազմաթիվ այլ գրքեր ևս, որոնց վրա չեն նշվել տպարանների և տպագրիչների անունները: Նպատակահարմար ենք գտել մատենագիտության մեջ նշել միայն այդ գրքերի խորագրերը՝ առանց տպարանների անվան:

Սարգիս դպիրը և նրա որդին՝ Մարտիրոս Սարգսյան կամ Բյուզանդիան: 1701 թվականին Կ. Պոլսում բացվում է մի նոր տպարան «Ընդ հովանեաւ Ա. Աստուածածնայ»: Տպարանի առաջին հրատարակությունը «Տօնացոյց և աւետարանացոյց» գիրքն է, որի տպագրությունն սկսվել է 1701 թ. և ավարտվել 1702 թվականի մայիս ամսին: Գրքի հիշատակարանում բազմերախտ տպագրիչը խնդրում է հիշել իրեն՝ «զՍարգիսս գնուաստ», որը շատ է աշխատել թե՛ գրքի շարելու և թե՛ տպագրելու համար:

Այս գրքով Սարգիսը Կ. Պոլսում հիմնադրում է մի նոր տպարան, որի գործունեությունը շարունակվում է շուրջ 60 տարի:

ինչպես վկայում է Ջարբեհանյանը¹, Սարգիս դպիրն իր տպարանը հիմնել է Ոսկան Երևանցու Ամստերդամում թողած հայր և մայր տառերի հիման վրա:

Ճիշտ է, Սարգսի տպարանի արտադրությունը շատ հեռու է Ոսկանյան հրատարակությունների բարձր որակից, բայց չպետք է մոռանալ, որ այն ժամանակների Կ. Պոլսի զարգացման աստիճանը, մանավանդ տպագրության ասպարեզում Ամստերդամի հետ համեմատած՝ բավականին ցածր էր:

Սարգիս դպիրի մասին կենսագրական տեղեկություններ համարյա չունենք: Նա իր հիշատակարաններում գրեթե չի խոսում իր ու իր ընտանիքի մասին: Միայն 1722 թվականին տպագրված «Գիրք և ճառ հոգեշահ» գրքի հիշատակարանում տպագրիչի որդին Մարտիրոսը, խնդրում է հիշել «գիայրն իմ ծերունի գՍարգիսն և զմայրն դԼուսիկն և զքոյրն իմ զԵղիսաբեթն ու զհանգուցեալ եղբայրն իմ զԳէորքն»: Մի երկու կցկտուր տեղեկություն էլ գտնում ենք դեռևս 1705 թվականին տպագրված «խոկունմ վարուց» գրքի

¹ Գ. Ջարբեհանյան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէ մինչ առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 156

հիշատակարանում, որ պատկանում է նրա ավագ որդու՝ տիրացու Գեորգի գրչին. «Շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ ես Տիրացու Գեորգս որ եմ Ստանպօլցի, տեսի զգրքուկս զայս ... և յօժարեցայ տպագրել զսա ...»:

Այս միակ գրքի տպագրությունը թերևս հիմք է տալիս մտածելու, որ Սարգսի ավագ որդին՝ Գևորգը, սկզբում ուզեցել է անկախ գործել, բայց հետո, հիվանդության պատճառով չի կարողացել իրականացնել իր մտադրությունը, կամ զուցե հիվանդ որդուն սփոփելու, նրա հիշատակը չկորցնելու համար, Սարգիսը տպագրել է այս գիրքը միայն որդու անունով: Մեզ թվում է, որ առանձնացնել այս մեկ գիրքը՝ որպես անկախ տպարանի արդյունք, ինչպես վարվել է Թեոդիկը, տրամաբանական չի լինի, քանի որ այն Սարգսյան տպարանի արդյունք է:

Սարգսյան տպագրություններն աչքի ընկնող բան համարյա չունեն: Գրքի շարվածքը տգեղ է, էջերը սխալներով լի: Նրանց քիչ թե շատ հաջող տպագրությունը «Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքի» գիրքն է (1708), որը կարճ ժամանակում մեծ համբավ ստացավ ու լայն տարածում գտավ: Ճիշտ է, գիրքը նոր չէր հորինվում, նրա ձեռագիր օրինակները վաղուց կային, սակայն ընթերցող հասարակայնությանն այն փաստորեն առաջին անգամ էր մատուցվում: «Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքի» գիրքը ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակություններ ո՛չ միայն 18-րդ, այլև 19-րդ դարում: Այս գիրքը ի տարբերություն կրոնական գրքերի, իր մեջ պարունակում է զանազան հոգեշահ պատմվածքներ, որոնց շարքում Պղնձէ քաղաքի պատմությունը կազմում է մի փոքրիկ մաս: «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն»-ը այն հեքիաթներից է, որոնցով այնքան հարուստ է արաբական գրականությունը և որոնցից հետագայում կազմվեցին հռչակավոր «Հազար ու մեկ գիշերներ» հեքիաթների շարքը: «Նրա մեջ փայլում է արևելյան այն վառ երևակայությունը,- գրում է Լեոն,- որ այդ տեսակ հեքիաթների ամբողջ գրավիչ ուժն է կազմում»¹: Գրքում տեղ են գտել նաև՝ Փահլուլի, աղքատ Ալեքսիանոսի և այլ պատմություններ, որոնք լինելով անկախ գործեր, իրար հետ աղերսակցվում են ներքին կապով, բոլորն էլ խրատելու, ուղիղ ճանապարհներ ցույց տալու ձգտում ունեն:

Գրքում առանձին տեղ է գրավում Խիկարի պատմությունը: Խիկարը, իբրև խելքի և իմաստության ներկայացուցիչ, ահագին հեղինակություն է վայելել հայերի մեջ: Դա արևելքի հանճարն է, որի խրատները իբրև սուրբ ճշմարտություններ կազմվել են Քրիստոսից շատ առաջ և տարածվել են ամեն տեղ, թարգմանվել շատ լեզուներով, հայերեն լեզվով թարգմանվել է արաբերենից 13-րդ դարում:

Այնուհետև Սարգսյան տպարանը հրատարակում է «Դպրութեան գիրք» խորագրով մի «Տաղարան» (1708), «Ժամագիրք» (1709), «Շարակնոց» (1710), և վերջապես «Ժողովածու գիրք» (1710): Վերջինիս անվանաթերթի վրա արդեն տպագրիչը պարզաբանել է գրքի բովանդակությունը, նշելով, «Գիրս այս ճառէ զպատմութենէ նախահարցն սրբոց Այլ և զտեսնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ և մեկնէ ըստ առաջարդին իւրոյ գեղեցիկ իմացուածովք շարադրեցեալ: Այլ և

¹ Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հտ. 2, Թիֆլիս, 1902, էջ 120

քարոզք պիտանացուք ասացեալ սրբոց վարդապետաց ի յօգուտ վերծանողաց»։ Այսպիսով, այս գիրքն էլ իր բովանդակությամբ խիստ կրոնական է։

Սարգիս դպիրն իր տպագրական գործունեությունը ծավալելիս, շարունակ կանգնած է եղել մեծ դժվարությունների առջև։ Շատ հաճախ ձեռքի տակ չունենալով նույն երկասիրության մի քանի ձեռագրեր, փորձել է իր ուժերը ներածին չափ ճշտել ու խմբագրել եղած օրինակը։ Գովելի է, որ Սարգիսը գիտակցել է իր տպագրությունների թերի լինելը և հիշատակարաններում խնդրել ընթերցողից «բաւականալ այսու և յիշել յաղօթս զնուաստ Սարգիսս, որ եմ ձեր ամենեցուն ծառայ, որ այսչափ հազիւ կարացի զտպագրարանս առաջ ատել աղօթիւք ձերովք ...»։

1717 թվականին լույս է տեսնում Սարգիս դպիրի տպագրած «ճաշոց» մեծադիր հատորը (ավելի քան 1175 մեծադիր, երկայուն էջ), որը մինչև վերջերս անհայտ էր մատենագետներին¹։ Գրքի միակ օրինակը, որը պահվում է Հանրային գրադարանում 1363 համարի տակ, տիտղոսաթերթ չունի (տպագրության թվականը և տպագրիչի մասին տեղեկություններ քաղում ենք հիշատակարանից)։

Այս տպագրությունով Սարգիս դպիրն անտարակույս մի քայլ առաջ էր անցնում իր նախորդ հրատարակություններից՝ տպագրության որակի բարձրացման առումով։ Իր իսկ խոստովանությամբ, նա «մեծ ջանիս և յոյժ աշխատութամբ զամենայն քանդուածս ծաղկանց և ծաղկագրաց և պատկերացն անպակաս օրինուածովք յօրինեցին», որից կարելի է հետևցնել և այն, որ տպագրիչ Սարգիսն եղել է թերևս նկարիչ, զարդան կարող։

Հետագա տարիներին, մինչև իր մահը, որը պատահում է 1724 թվականին, Սարգիսի տպարանը լույս է ընծայում մի քանի մեծ գրքեր և՛ «Մեկնութիւն պատարագի» (1717), «Տօնացոյց» (1720), «Ժամագիրք» (1721), «Յամառօտ աղօթագիրք» (1721)։ Ընդ որում այդ տարիներին արդեն մեռած էր նրա երեց որդին, սուգի ու թախծի մեջ թաղված տպագրիչը շարունակում էր տպարանի աշխատանքները միշտ աչքի առաջ ունենալով վաղաքառամ տաղանդավոր որդու պատկերը¹։

Հետևելով Պաղտասար դպիր օրինակին, Մարտիրոսը՝ Սարգիս դպիր երկրորդ որդին, տպագրությունների մեջ մտցրել է տպագրության թվականները պարզող ծածկագրեր։ Մինչև վերջերս հայտնի չէր 1720 թվականին տպագրված

¹ «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ Գիտութ. ակադ., 1963, # 2, էջ 76։

¹ Մինչև 1724 թվականը Սարգիս դպիրը կենդանի էր, սակայն չէր մասնակցում տպագրական գործին։ Տպարանը շարունակում էր աշխատել Սարգիսի երկրորդ որդու՝ Մարտիրոսի ու հնուտ վարպետների՝ Պետրոսի, Տեվլեթի ու Աբրահամի ջանքերով։ Երեք տարվա ընթացքում մամուլին են հանձնում «Գիրք և ճառք իոզեաշ» (1722), ներկես Շնորհալի «Հանելուկք կամ առեղծուածք» (1724) և «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց» (1724) գրքերը։

«Տօնացոյց»-ի տպագրության ստույգ թվականը, այն պարզեցինք պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի օգնությամբ։

Սարգիս դպիրից հետո նրա երկրորդ որդին, որ ընթերցողներին հայտնի էր որպես տպարանի աշխատող և փոքրիկ ոտանավորների հեղինակ, անցնում է գործի գլուխ։ Երկարաժամկետ աշխատանքները շարունակում է մինչև իր մահը 1760-ական թվականները։

Մարտիրոս դպիրն իր կրթությունը ստացել էր ժամանակի ամենագրագետ մարդու և բանաստեղծի Պաղտասար դպիր մոտ։ Այդ մասին նա հիշատակում է 1724 թվականին տպագրած Կիրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» գրքի հիշատակարանում։

Սարգիս դպիրի տպարանում տպագրված գրքերից պարզվում է, որ Մարտիրոսը միայն տպագրական աշխատանքով չի զբաղվել, նա գրել է փոքրիկ ոտանավորներ, հորինել տպագրության թվականների վերաբերյալ ծածկագրեր, չափածոյի է վերածել նաև «Կտակգիրք»-ը, որը տպագրվել է 1722 թվականի մայիսին։ Գրքի առաջաբանում նշված է. «...Արդ՝ սա նախ արարեալ ի Յակօբայ տեառն եղբօր։ Ջոր և յետոյ վարդապետք եկեղեցոյ զարդարեցին զանազան ողբովք։ Եւ ի նոցա միւթոյ աստցւածոյն կազմեալ ի չափ ոտանաւորի Մարտիրոս դպիր ուրումն Բուզանդացոյ. ի թականիս մերոյ 1165։ Նա և արդ տպեցեալ արդեամբ և աշխատութամբ նոյնոյ դպիր, ի տպարանի Ասրգիսի հօրն իւրոյ ի Բուզանդիա»։

1725 թվականին հրատարակվում է Աիմեոն Ջուղայեցու (Քերականութիւն)~ը, որտեղ տպագրիչ Մարտիրոս դպիրը հիշում է իր հանգուցյալ հորը։ Մինչև այս տպագրությունը Սարգիսը՝ տպարանը բավական հարուստ էր և դրքերը տպագրում էր իր իսկ ծախսով։ Հոր մահից հետո ամենայն հավաճ նականությամբ ընտանիքը կորցնում է իր ունեցվածքը, և Մարտիրոսը գիրք տպագրելու համար դիմում է ուրիշների օգնությանը։ Սա առաջին գիրքն է, որ տպագրվում է մի խումբ գրասերների նյութական աջակցությամբ։

1727 թվականին Մարտիրոս Սարգսյանը տպագրում է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» և Գրիգոր Արշարունու «Կիրեղի մեկնութիւն» գիրքը։ Մեկնության օրինակը Մարտիրոսին է տրամադրում Հակոբ վարդապետը, որի մասին մեծ երախտիքով է խոսում Մարտիրոսը։ 1727 թվականին տպարանում են աշխատում նաև Պաղտասար դպիրը և իր որդին Արսենը, որոնք ամեն կերպ օգնում են Մարտիրոսին գրքերը խմբագրելու և հրատարակելու գործում։

Հետևելով իր հոր օրինակին, տպագրելով գլխավորապես կրոնական գրքեր, Մարտիրոս դպիրը հետ չի մնում ժամանակի պահանջից և 1728 թվականին տպագրում է Երեմիա Մեղրեցու «Բառագիրք հայոց»-ը և Վարդան Աշխարհագրի «Աշխարհացոյց»-ը միասին։ Չնայած Աշխարհագրությունը կրոնի սահմաններից դուրս չեկած մի փոքրիկ հավելված է (էջ 497-535), բայց այնքանով է բարձր մյուս գրքերից, որ կոմկրետ տեղեկություններ է պարունակում Հայաստանի գետերի, լեռների ու քաղաքների մասին։ 1730 թվականին Մարտիրոսը հետ չմնալով իր ընկերներից, ձեռնարկում է մոռացության գիրկն ընկած պատմիչների

ստեղծագործության վեակենդանացման գործին և տպագրում «Բուզանդարան Պատմութիւն»-ը, «արդեամբ և գոյիւք խօճայ Յակօբին, խօճյ Կարապետին, խօճայ Ղազարին և մահտեսի խաչատուրին»: Սակայն սրանով էլ ավարտվում է Մարտիրոսի պատմական երկերի տպագրության գործը, չնայած շատ գրքեր, ինչպես «Ժամագիրք», «ճաշոց», «Աղօթագիրք» և այլ գրքեր տպվում են մի քանի անգամ:

Բացի նշված հրատարակություններից Մարտիրոս դարի ուշագրավ հրատարակություններից է նաև Գևորգ Մխլայիմի «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթուղիկութեան» գիրքը, որ անմիջապես արձագանքում էր ժամանակի դավանաբանական կռիվներին, որոնք կատաղի ձևով մղում էին կաթուղիկ և լուսավորչական եկեղեցիների ջատագովները:

1725 թվականից մինչև 1752 թվականը տպարանատեր Մարտիրոս դպիրը հրատարակում է շուրջ 18 գրքեր, որոնք Սարգսյան տպագրությունների հետ համեմատած, ավելի մաքուր են:

Մարտիրոս դպիրն ուներ երկու որդի՝ Սրապիոն և Սարգիս անուններով: Սրապիոնը շուտով գալիս է հորը օգնելու և մեծ ջանք է թափում գրերը շարելու և սրբագրելու գործում: 1750 թվականին Մարտիրոսն արդեն ծեր էր, և որդին դառնում է հոր նեցուկը: Ի տարբերություն մյուս տպարանների, Սարգսի տպարանի աշխատողները հիմնական են, որոնց մասին մեծ ջերմությամբ է գրում Մարտիրոսը: Վերջին տարիների աշխատողներից կարելի է հիշել Անտոնին, Ատեփանոսին, Իկիթսանին և Խաչերին:

(1730 թ. տպ. Մարտիրոս Սարգսյան) անվանաթերթը:

1752 թվականին լույս է տեսնում «Տաղարան վայելուղ ե գեղեցիկ ի գանազանից բանաստեղծից շարադրեցեալՏ դրը քը, որի վրա նշված է. «Ի տպարանի Մարտիրոս դարի Կաճ*« գուցեալ ի տեր»:

1752 թվականին Մարտիրոսն այլևս չկա, և տպագրության գործով զբաղվում են նրա երկու որդիները՝ Սրապիոնը և փոքրիկ Արագիսը, որոնց մասին խոսվում է նույն 1732 թ. տպագրված Մանուել Սրմաքեշ Կեսարյանի «Երգարանի» հիշատակարանում:

Տպարանը երկար այս դադարից հետո 1757 թվականին տպագրում է ևս մի «Պղնձե քաղաք», ապա՝ ըստ Թեոդիկի և Գ. Լևոնյանի, «Տաղարան» (1758)¹ և այնուհետև դադարձնում իր գործունեությունը: Թե ինչով զբաղվեցին հետո Մարտիրոսի որդիները անհայտ է, որովհետև տպարաններում նրանց անունները, որպես տպագրության մշակների, չենք հանդիպում:

Սեբաստացիներ. 1735 թվականին Կ Պոլսում սկսում է գործել մի նոր տպարան՝ Բարսեղ և Յակոբ Սեբաստացի ծաղկարար եղբայրների, «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի» եկեղեցու, վայելելով Յովհաննես Կոլոտ պատրիարքի ու նրա փոխանորդ Յակոբ Նայանի հովանավորությունը:

Երկար չի շարունակվում եղբայրների գործունեությունը: Շուրջ հինգ տարի աշխատելուց հետո մահանում են նրանք, և տպարանն անցնում է Բարսեղի որդիներին՝ Գաբրիել, Սարգիս, Աստվածատուր և Միքայել (Յակոբը ժառանգներ չի ունեցել):

Տպարանի երախայրիքը Մինաս Յանդեցու «Ազգաբանութիւն թագաւորացն Յայոց յորդոյ յորդիս: Յամառօտեալ Մովսիսէ Խորենացոյն» գիրքն է: Գրքի վրա չի՝ նշված տպարանի անունը: Տպագրիչների ասելով իրենց տպարանն այդ ժամանակ անկատար էր, սակայն մի տարի չանցած վերակառուցում են այն:

Արդեն հաջորդ տարում եղբայրները միանգամից տպագրության են հանձնում և ավարտում երկու գիրք՝ Ներսես Լամբրոնացու «Տեսութիւն աղօթից» (160 էջանոց գիրքը, ուր տեղավորել են գրքի հեղինակի՝ Ներսես Լամբրոնացու կենսագրությունը) և մի «Շարական» (ըստ մատենագիտական տվյալների)²:

Բարսեղ ու Յակոբ Սեբաստացիների տպագրություններն աչքի են ընկնում գարդերի ու զարդագրերի բազմազանությամբ: Նրանց գրքերի էջերը զարդարում են և՛ թռչնագրեր, և՛ մարդագրեր, և՛ գազանագրեր, և ամենատարբեր

¹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 59: Գ. Լևոնյան, Յայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1957, էջ 141:

² Գ. Զարբխանայան, Յայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 515, Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 60: Գ. Լևոնյան, Յայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 142:

տիպի լուսանցագրողներ ու գլխագրողներ: Դրա պերճախոս վկան 1740 թվականին նրանց տպագրած «Աւետարանն» է, որի էջերից մեկը բերում ենք ստորև:

Նկար 4. Մի էջ 1740 թ. «Աւետարան»-ից:

1736 թվականին նորակազմ տպարանը մամուլին է հանձնում մինչ այդ նմանը չունեցող ևս մի հրատարակություն՝ գալիական (ֆրանսերեն) լեզվից թարգմանված «Խրատ հոգեկան» գիրքը, որի ձեռագիրը թարգմանել էր 1723 թվականին ճամճու որդի Զակոբ դպիրը: Գիրքը տպագրության էր հանձնվել Կ. Պոլսի պատրիարք Յովհաննես Բաղիշեցու հրամանով: Դա 13 պատկերների մի հավաքածու էր՝ բացատրություններով հանդերձ: 13 փայտափոր պատկերները ներկայացնում են մեղանչած ու արդարացված հոգու այլ և այլ վիճակներ: Գրքի էջերում զետեղված է նաև մի անքանքար ոտանավոր, ապա նաև հիշատակարան:

1747 թվականին նույն տպարանից («Ի տպարանի Սարգիս և Միքայել Սեբաստեան դարաց» նշումով) լույս է տեսնում Նալյանի «Քրիստոնեական ուսանելի» գիրքը (թ տիպ. առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել Աստվածատուր դպրի տպարանում Յովհաննես Կոլտի հրամանով):

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Գաբրիել՝ 1750 թվականին տպագրած Արիստոտելի «Գիրք պատճառաց»-ը: Այս գիրքը շատ փոքր է. տպագրիչը լի կարողացել գտնել Արիստոտելի ձեռագիր բոլոր տետրերը և ներողություն է խնդրել դրա համար, բայց հույս է հայտնել և այն մասին, որ

թեկուզ և կիսատ, բայց նա օգուտ կբերի ընթերցողներին: Իր մասին Գաբրիելը նշել է. «Ի տպարանի հանճարեղ և նրբիմաստ Բարսեղեան Գաբրիել դպիր»:

Տպագրության սկզբնավորությունից մինչև այդ հրատարակությունը դեռ ոչ մի հայ տպագրիչ այլ կերպ չէր անվանել իրեն, քան «չնչին» «անպիտան», «ամենեցուն ծառայ», «ոտի հող» մինչդեռ Գաբրիելը հանճար է որակում իրեն:

Տպարանը դադար է տալիս ևս հինգ տարի և 1755 թվականին տպագրում Մանուել Կեսարեանի (մականունով փոքրիկ, կարճիկ) «Լուծիչ տարակուսանաց» գիրքը: Այս տպագրությունը հետաքրքիր է նրանով, որ չնայած գրքի վրա նշված է «Ի տպարանի Բարսղի» տպագրության աշխատանքներին չեն մասնակցել սեբաստացիներից և ո՛չ մեկը: Գիրքը տպագրվել է ազուլեցի Յովհաննես Սափրիչի ծախսով ու ջանքով: Աղքատ սափրիչը իր ունեցվածքի վաճառքից գոյացած ստակով հրատարակում է այս գիրքը՝ մեղքերի թողության համար: Երիտասարդ հասակում նա ընկնում է հայերին հակառակ աղանդի ազդեցության տակ և բազմաթիվ չարիքներ գործում հայերի նկատմամբ, սակայն շուտով ուշքի է գալիս և զգում իր սխալը: Այս փոքրիկ գրքուկով հորդորում է իր զոհերին հետ դառնալու սխալ ճանապարհից և քավելու իրենց մեղքերը: Գիրքը շատ փոքր է, անհարթ տպագրությունով: Տպագրական աշխատանքներին մասնակցում է փոքրիկ Մանուել Կեսարյանը և մրահար տիրացու Խաչատուրը:

Ջարբհանայանը իր մատենագիտության 723 էջում խոսում է Բարսեղի տպարանում 1776 թ. տպագրված մի «Տոնացոյց»-ի մասին ևս, որ մեզ թվում է անհավանական:

Աբրահամ Թրկացի: 1734 թվականից գրատպությամբ է զբաղվում նաև Թրակացի Սարգիսի և Ազիզի որդին Աբրահամը: Մինչև այդ բոլոր տպարանատերերը և՛, տպագրող վարպետներ, և՛ հրատարակիչներ, և՛ սրբագրիչներ էին: Աբրահամ Թրակացին երևի զուրկ է եղել տպագրող վարպետից պահանջվող պատշաճ գիտելիքներից և մասնակցել է տև տպագրողի սև աշխատանքին: Գ. Տաթևացու «Չմեռան հատորի» հիշատակարանում Թրակացու մասին ասված է. Պարտիք յիշել և զտաօղ մատենիս զԹրակացի Աբրահամ դպիրն, որ իւր իսկ ձեռամբ անհանգիստ աշխատեալ ես զմուրն սևաթոյր կապարեաց գրոց ոչ հաւատալով այլոց մշակաց. յիշեցեք և զծնօղն իւր զՍարգիսն և զԱզիզն»:

¹ Տպագրիչ հասկացությունը այն ժամանակ շատ լայն էր, հաճախ նա և՛ ընտրում էր ձեռագիրը, և՛ սրբագրում էր, և՛ խմբագրում, և՛ տպագրում մեքենայի մոտ, հետագայում այս աշխատանքները բաժանվեցին: Գրատարակիչը մեծ մասամբ գրքի ծախսը վճարողն էր:

էջմիածնեցի Սարգիսը, որոնք պիտանի էին ամեն գործի համար և՛ սրբագրելու, և՛ տառերը շարելու, և՛ ցրելու, և՛ մշակություն անելու:

Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ Աբրահամ Թրակացիին տպագրել է հետևյալ գրքերը. 1734 «Ժամագիրք ատենի», 1736-37 Գ. Նարեկացու «Գիրք աղօթից», 1737 «Մեսրոպ երեց», 1738 «Տօմար», «Դպրութեան գիրք և Տաղարան», 1740 Գ. Տաթևացու «Քարոզ գիրք Չմեռան հաւոռ» 1741 նույնի՝ «Ամառան հատորը», 1742-1744 Ղազար Ջահկեցու «Աղօթագիրք»-ը, 1743-1744 Սարգիս Շնորհալու «Գիրք մեկնութեան եօին թղթոցն կաթուղիկէից» և 1746 թ. Տաթևացու «Ոսկեփորիկ»-ը, սրանք նրա տպագրած բոլոր գրքերը չեն: Կարծում ենք, որ դեռ կհայտնաբերվեն և այլ ուրիշ գրքեր, որոնք նոր լույս կսփռեն այս տպարանի աշխատանքների վրա: Մինչև այժմ բանասիրությանը հայտնի էր, որ տպարանը գործել է 1737 թվականից սկսած, մինչդեռ ինչպես նշեցինք, «Ժամագիրք»-ը և «Նարեկ»-ը, որոնք հայտնաբերվեցին վերջերս¹, տպագրված են 1734-1736-ին: Գուցե ավելի առաջ էլ կան տպագրված գրքեր, որոնք մեզ չեն հասել:

Նկար 5. Գրիգոր Տաթևացի «Չմեռան հատոր», (1740 թ., տպ. Աբրահամ Թրակացի), անվանաթերթը:

Աբրահամն իհարկե չի նեղվել, նրան օգնել են ծաղկարար տպագրիչ եղբայրներ Բարսեղն ու Հակոբը, որոնք նրա հրատարակած գրքերի էջերը ճոխացնում էին պատկերներով ու զարդերով, ապա նաև՝ Մարտիրոս դպիրն ու իր Սերոբե որդին, որոնք իրենց հերթին սրբագրում, ցանկեր ու հիշատակարաններ են գրում Թրակացու տպագրած գրքերի համար:

Աբրահամ թրակացուն դրամական մեծ օգնություն է ցույց տալիս Ղափանցի մահտեսի Շահնազարը, որ Կ. Պոլսում հարուստ ու գրասեր մի մարդ էր: Նրա ծախսով տպարանը տպագրում է Գրիգոր Տաթևացու գրքերը և տարածում հայ ժողովրդի մեջ:

Տարբեր արհեստի մարդիկ են Աբրահամի ծանոթներն ու բարեկամները: Նա մեծ ջերմությամբ է հիշում դարբին Օհանին, «որ ի պակասել գործարանէն երկաթեղէն իրը մի նա վազէաք առ նա և նա անտրտունջ ոչ ձգեր յետս այլ շուտով կատարեր թէ մի մնասցէ գործարանն դատարկ»:

Աբրահամի լավ բարեկամն է նաև «գրքածախ» Հարությունը, որը մեծ սիրով տրամադրում է նրան Մեսրոպ երեցի «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն աստուծոյ սրբոյն մեծի Ներսէսի» գիրքը, որը հանդիսանում է Աբրահամի հրատարակած գրքերից լավագույնը:

Աբրահամի համար նպաստավոր էր նաև այն հանգամանքը, որ նրա տպարանի մշակներ աշխատողներ էին տիրացու Անտոնը, Իգնատիոսը և

Յուլիաննես ու Հակոբ: Տասնութերորդ դարի երկրորդ կեսին (1766 թ.) Կ. Պոլսում բացվում է ևս մի տպարան՝ տիրացու Յուլիաննեսի ու տիրացու Հակոբի ընկերակցությամբ: Այդ տպարանը շատ խեղճ էր թե՛ իր ունեցած տառերով ու զարդերով, թե՛ իր տպագրած գրքերով: Ովքե՞ր էին այս երկու տիրացուները: Յուլիաննեսը «Ըստ բնականին Ակնացի և ըստ ծննդականին յԱկնա գիւղիցն Ապուչեխցի մահտեսի Աստուածատուրի» (որին կոչում էին Արապ օղլի) և Շարուհու որդին էր: Ծնվել և կրթություն էր ստացել Ակնի Ապուչեխ գյուղում: Հետագայում Յուլիաննեսը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս և ընկերանալով Սոխիկօղլի Սարգսի որդի Հակոբի հետ, բացում է տպարան: Յուլիաննես Արապյանի հետ տպարանում աշխատելու է գալիս և նրա որդին՝ Պողոսը, որ հենց սկզբից աչքի է ընկնում իր շնորհալի աշխատանքով՝ կապարյա գրերը շարելու, ցրելու, և նոր ձևի տառեր ձուլելու ասպարեզում:

Տպագրության սկզբնական շրջանի արտադրանքը շատ անորակ են և տպագրված են հնացած տառերով, պատկերները մաշված են և փոխառնված օտար նկարիչներից («C.S.» մակագրությունով): Սակայն կարճ ժամանակամիջոցում տպարանը հայտնի է դառնում իր «Աւետարան»-ի հրաշալի տպագրությունով: Շուտով վարպետ գրածուլիչի անուն է վաստակում նաև Յուլիաննեսի որդին՝ Պողոսը: Տպարանը երկար չի գործում: Մեր ձեռքի տակ եղած գրքերի տվյալներով չորս տարի, մինչև 1769 թվականը, որից հետո այս տպագրիչների աշխատանքը դադարում է մի քանի տարի:

Յուլիաննեսի և Հակոբի տպագրած առաջին գիրքը, ըստ մատենագետների¹, «Մարիանէ կուսի պատմութիւն»-ն է, որից Հայաստանի գրադարաններում չկա և

¹ «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, # 4, էջ 426-427:

¹ Գ. Զարբանալյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 414: Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, հտ. 1, Վենետիկ, 1911, էջ 1902: Թեոդիկ,

ոչ մի օրինակ: Հաջորդ տարին՝ 1767 թվականին, տպագրում են Եփրեմ Խուրու «Աղօթագիրք»-ը: 1768 թվականին՝ «Շարակնոց», Պաղտասար դպրի «Տաղարան սիրոյ և կարօտանաց» և «Տաղարան փոքրիկ»-ը հեղինակի խմբագրությամբ: 1769 թվականին տպարանը լույս է ընծայում ևս 2 գիրք՝ «Ծաղկոցիկ քրիստոնէական ուսման» և «Աւետարան»:

«Աւետարան»-ը տպագրում են Հովհաննես Արապյան Ապուշեխցու հոր Աստվածատուրի, ծախսով, որի մասին հիշատակարանում գրված է. «Արդեամբք և գոյիւք ... Ապուշեխցի մահտեսի Աստվածատուրի, ըստ մականուանն Արապօղլի կոչեցելոյ: Որ յագարակի կենցաղոյս հարուստ մի վաստակեալ փորձ ունելով զի ներքոյ արեգականս եղելոցն զանտիութեանն ջան եղ յատուցունն զանձուն երկնայնոյ ծածկելոյն ի նմ[ա] ...»:

«Աւետարան»-ը տպագրված է նորածույլ գեղեցիկ տառերով ու զարդերով: Շուտով Պողոս Արապյանը հրավեր է ստանում վրաց Չերակլ թագավորից և մեկնում է Տփլիսի (1770 թ.)¹:

Եղած տվյալներից դատելով՝ Հովհաննեսի և Հակոբի տպարանը փակվում է 1769 թվականին, չորս տարում տպագրելով շուրջ վեց անուն գիրք: Ութ տարի հետո վերստին հանդիպում ենք Հովհաննես ու Պողոս Արապյաններին, այս անգամ Աստվածատուր Կ. Պոլսեցու տպարանում:

Ստեփանոս Պետրոսյան: Երևանի հանրային գրադարանի հնատիպ հավաքածուների մեջ² պահվում է մի «Սաղմոս», տպագրված 1770 թ., Ստեփանոս Պետրոսյանի տպարանում: Այս գիրքը հիշյալ տպարանի երախայրիքն է³: 1771-ին նույն տպարանից լույս է տեսնում «Գործք առաքելոց», 1772 «Ժամագիրք հայոց» ու «Այբբենարան և Քրիստոնէական» գրքերը: 1772-1780 թվականներին կարծես տպարանը դադար է տվել այս տարիների տպագրված գրքերի չենք հանդիպել: Թվում է, որ դեռևս կհայտնաբերվեն նոր գրքեր, որոնք կլրացնեն այս ութ տարիների տպարանի գործունեությունը: Տպարանը իր գոյությունը պահպանում է ևս տասներկու տարի և փակվում: Ստեփանոս Պետրոսյանը տպագրել է, միայն հոգևոր գրքեր, որոնց մասին առանձին-առանձին խոսելն ավելորդ է: Հիշենք միայն անունները՝ «Սաղմոս», «Տարեցոյց», «Շարակնոց», «Տաղարան զանձարան փոքրիկ» և այլն:

Տիպ ու. տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 63: Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958, էջ 144:

¹ Թեոդիկ, Տիպ և տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 66:

² «Տեղեկագիր» ՀԱՍՈ ԳԱ, # 2, էջ 71- 72:

³ Թյուրիմացաբար Ստեփանոս Պետրոսյանի տպարանի գործունեության սկիզբը մինչև վերջերս համարվում էր 1750 թվականը, սխալը գալիս էր Մանուել Կեսարյանի «Գաւազան կրկնագոր» գրքի տարեթվի սխալ մեկնաբանումից, գրքի անվանաթերթի թվականը (ՌՃՂԹ-1750) ձեռագրի թվականն է, տպագրության թվականը նշված է գրքի 135-րդ էջում՝ «եղևտպուն տետրակին ի ՌՄԻԹ (1780):

Նշված գրքերի հիշատակարաններից և ոչ մեկում կենսագրական տեղեկություններ չկան տպարանատիրոջ մասին: Գրքերի հիշատակարանների գրողները Մանուելն է կամ ակնեցի Մատթեոս Հովնանյանը, որոնք տպարանի շնորհալի տպագրիչներն էին և մնացին տպարանում մինչև նրա փակվելը: Տպարանի վերջին երկու հրատարակությունների ժամանակ երկի Ստեփանոսն արդեն մահացած էր, քանի որ նրա փոխարեն հանդես է գալիս Մատթեոսը և նույնիսկ գրքի անվանաթերթին նշում «Ի տպարանի Պետրոսեան Ստեփաննոսի ի Մատթեոս դպրե»:

Բանասերների ուշադրությունն է գրավել 1789 թվականին տպագրված Գրիգոր Նարեկացու «Գիրք աղօթից» գիրքը: Թեոդիկը¹ խոսելով այս հրատարակության մասին գրում է. «Բերա՝ Միհրան Պետրեկեանի տունը 1789-ին տպուած մեծադիր Նարեկ մը կայ, որուն ճակատին վրայ «Ի տպարանի Պետրոսեան Ստեփաննոսի ՌՄԼԸ» կը կարդանք: Այս գիրքին ոչ Հ. Ղազիկյանի «Մատենագիտութեան» մեջ կը հանդիպինք, ոչ ալ Հ. Գաֆթանեանի ձեռագիր ցուցակին մեջ: Հետաքրքրականն այն է, որ տպագրողին կէս էջնոց յիշատակարանը սա հակասական տողը կը պարունակէ. «Ի տպարանի Աստուածատուրի որդոյ Յօհաննիսի», արդ 1776-ին Յովհաննես դադրած է արդէն միայնակ գործել և իր զաւակին՝ Պօղոսի հետ է մինչև 1790: Ինչպէ՞ս մեկնել ուրեմն նոյն Նարեկին ճակատին վրայ դրոշմուած Պետրոսեան Ստեփաննոս անունը, երկու տպագրիչները արդեօք ձեռնամու՞լիս եղեր են միեւնոյն գործին»:

Նկար 6. «Շարակնոց» (1784 թ. Ստեփանոս Պետրոսյանի) անվանաթերթը:

¹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 63:

Այս գրքից վեց օրինակ պահպանվում են Հանրային գրադարանում, Մատենադարանում և Պատմության թանգարանում, սակայն և ոչ մեկի մեջ չենք հանդիպել Աստվածատուրի որդի Հովհաննոսի անվանը:

Տպագրիչի փոքրիկ հիշատակարանի մեջ բաց է թողնված գիրքը ստացողի անվան տեղը: Հանրային գրադարանի հնատիպ գրքերի հավաքածուների # 556 օրինակի վրա ձեռագրով երկույն թանաքով ավելացրած է. «Սրբազանի հօրն մերոյ տեառն Ղուկասու ինքնակալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց», որից կարող ենք ենթադրել, որ այս օրինակը պատկանելիս է եղել հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցուն (գահակալել է 1780-1799 թթ.): Իսկ մյուս օրինակը (# 1256) նվիրված է Ազուլեցի թեմանի որդի Գաբրիել աղային: Հետաքրքիրը այս երկու գրքերի «Յիշատակարան տպեցման սրբոյ մատենիս» գլխի բովանդակության տարբերության մեջ է: Առաջին օրինակը տպագրվել է հանգուցյալ անապատցի Աղապասյան Ղազարի ծախսով, որը կտակել է տպագրել գիրքը և ձրի բաժանել վանքերին ու եկեղեցիներին: Գրքի մյուս օրինակի հիշատակարանը գրված է Մատթեոս դպրի կողմից, որը խնդրում է հիշել իրեն և իր ամբողջ ազգին, նշելով նրանց բոլորի անունները: Պարզ է, որ գիրքը տպագրվել է երկու անձանց ծախսով՝ Աղապասյան Ղազարի և Մատթեոս դպրի: Տպարանի աշխատողներ են փոքրիկ Մանուելը, Հարությունը, տիրացու Մելքոնը: Գուցե այս գրքից տպագրվել է ևս մեկի ծախսով, որը մենք չենք տեսել և որի մեջ գուցե կան թեոդիկի նշած տվյալները: Բայց այդ հանգամանքը կասկածելի է: Աստվածատուրի անունը կապվում է Մատթեոս դպրի անվան հետ, բոլորովին այլ կապակցությամբ, որին կանդրադառնանք Մատթեոս դպրի տպարանին նվիրված հատվածում:

Վերջին երեք տպարանների գործունեության ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ տպագրությամբ են զբաղվել ոչ միայն գրագետ, բանիմաց մարդիկ, այլ նաև տպագրության գործի սոսկական նախանձախնդիրներ, որոնք զուրկ լինելով տպագրիչի համար անհրաժեշտ գիտելիքներից, կանգնում են գործի գլուխ՝ ղեկավարելով բազմաթիվ բանիմաց մարդկանց: Այդ մարդկանցից են եղել Աբրահամ թրակացին ու Ստեփանոս Պետրոսյանը:

Հովհաննես և Պողոս Արապյաններ: Հովհաննես Արապյանն իր որդիների հետ գործակցած՝ տպագրական աշխատանքները շարունակում է մինչև 19-րդ դարը, որը տպագրության արվեստի այլ և այլ գիտությունների ու տեխնիկայի համար խոշորագույն նվաճումների ու աննախընթաց վերելքի դար էր: Գուտենբերգյան փայտյա ձեռնամեքենային փոխարինելու են գալիս ավելի բարդ, արագատիպ մեքենաներ, կատարվում է լուսանկարի գյուտը, կլիշեների պատրաստումը, տողատիպը ևն: Բարձր կատարելության է հասնում թղթի արտադրությունը, պատրաստվում են ամեն տեսակի և որակի թղթեր, որոնց մասին մեր նախնիները նույնիսկ երազել չէին կարող:

Դարասկզբին կամաց-կամաց վերանում են գրքի վերջում դրվող հիշատակարանները, որոնցում տպագրիչները բազմազան տեղեկություններ էին

հայտնում ինչպես տպարանի, այնպես էլ ժամանակի հասարակական քաղաքական անցքերի մասին և ամեն առիթով ընթերցողներից ողորմիս հայցում իրենց հոգիների փրկության համար: Բեռնաթափվում է գրքի անվանաթերթը: Կոստանդնուպոլսում տպագրության գործը կամաց-կամաց միավորվում է խոշոր տպարանատերերի ձեռքում, որոնք շուկայից դուրս էին մղում մրցության չդիմացող մանր տպարանատերերին:

1777 թվականից Պոլսում է աշխատում հայտնի տպագրիչ, գրածուլիչ Պողոս Հովհաննիսյան Արապյանը, որին ծանոթ ենք «Հովհաննես ու Հակոբ» տպարանի բաժնից: 1770 թ. վրացական տառեր կատարելագործելու հրավեր ստանալով Հերակլ թագավորից, Պողոսը մեկնում է Վրաստան և այնտեղից անցնում Էջմիածին ու մասնակցում «մեռոնթափի» արարողությանը և արժանանում Սիմեոն կաթողիկոսի ջերմ ընդունելությանը: Պողոսը Էջմիածնի տպարանին է նվիրում հայկական 16 կետաչափի բոլորագրերի մի տեսակ, որոնք իրենց մեծության պատճառով չեն գոհացնում կաթողիկոսին և տպագրության մեջ չեն օգտագործվում:

Նկար 7. «Խորհրդատետր» (1787 թ., տպ. Հովհաննես և Պողոս) անվանաթերթը:

Վերադառնալով Կ. Պոլիս 1777 թվականին Պողոսը հոր՝ Յովհաննեսի հետ գնում է Աստվածատուր դպրի տպարանի մի մասը և տպարանի նախկին աշխատողներ՝ բալուցի Վարդանի ու մանազկերտցի Պողոսի հետ բազմաթիվ անգամներ հրատարակում ու վերահրատարակում՝ Սաղսմունքներ, Ժամագրքեր, Նարեկներ, Խորհրդատետրեր և բոլորը այնքան իրար նման, որ տարբերել, թե ո՞րն է Յովհաննես Աստվածատրյանի տպագրածը և ո՞րը Յովհաննես Արապյանի գրեթե անհնար է:

Դետաքրքիր է 1782 թվականին տպագրված Զաննա Յովհաննեսի «Պատմութիւն Երուսաղէմի» գրքի հիշատակարանը, ուր խոսելով այս գրքի առաջին երեք հրատարակությունների մասին, հրատարակիչները, բացատրում են, թե ինչու որոշեցին վերատպել այն: Նախորդ հրատարակությունների մեջ էլ տպագրիչները գրում էին, որ գիրքը գրել են և տպագրել, որպեսզի Երուսաղէմի այցելուները սուրբ վայրերը տեսնելուց հետո, կարողանան վայելել նրա քաղցրությունը ընթերցելով այս գիրքը: Յովհաննեսն ու Պողոսը մեջ են բերում երկու ուրիշ պատճառ ևս, նախ՝ որ չանհետանան այս գիրքը գրողի և Կ. Պոլսի ու Երուսաղէմի պատրիարքների՝ Յովհաննեսի ու Գրիգորի հիշատակները և երկրորդ՝ «զի և այնոքիկ որք դեռ եւս աջօք բացօք չեն տեսեալք և կենսաբեր հոտոցն քաղցրութեանց սրբոյ երկրին՝ ներկայապես հասու չեն եղեալք, ի յնթեռնուլն զպատմագիրքս՝ նոքա ևս բորբոքեցցին ի սէր և ի յորդորեցցին ելանել այց, և զալ երկրպագութիւն Աստուածակոխ վայրեացն. զի վայելեցցեն շնորհս անչափս, և ժառանգեսցեն զգեղեցկահոշակ անունն մահտեսութեան»:

«Յովհաննես և Պողոս»-ի անվան տպարանի ամենաօգտակար ծառայությունը մայր դպրատան տպարանի հիմնադրումն էր, որի մասին խոսում են իրենք տպագրիչները իրենց տպարանում տպագրված Գրիգոր Նարեկացու 1790 թվականի «Գիրք աղօթից»-ի հիշատակարանում:

1789 թվականին Միրիճանյանը նշանակվելով դպրատան վերակացու ձեռնարկում է իր վաղեմի երազանքի իրականացմանը՝ մայր դպրատան տպարանի հիմնադրմանը: Տպարանի տառերը պատվիրում է Պողոս Արապյանին և տպարանը պատրաստ չլինելու պատճառով առաջին գիրքը տպագրում իրենց իսկ «Յովհաննես և Պողոս» տպարանում:

Զոր ու որդու համատեղ գործունեությունը շարունակվում է մինչև 1796 թվականը, որից հետո տպագրիչ Պողոսին հանդիպում ենք իր որդիների հետ: Յովհաննես Արապյանը պետք է մահացած լինի 1810-15 թվականների միջև, քանի որ նրա անունը բազմիցս հիշատակում է որդին:

Զբավարարվելով իր փոքրիկ տպարանով՝ 1820 թվականին Պողոս Յովհաննեսիսյան-Արապյանը տպարան է բացում նաև Միջագյուղում (Օրթագյուղ) և տպագրության գործը ծավալում երեք որդիների հետ: Շուտով Պողոսը գնում է մի երկհարկանի քարաշեն ընդարձակ տուն Միջագյուղի Թաշ Ներտիվեն թաղում¹ և իր կնոջ՝ Իսկուհու, չորս որդիների՝ Աստվածատուրի, Գեորգի, Սիմոնի ու Գալուստի և երկու դուստրերի հետ տեղափոխվում Միջագյուղ, կանգուն պահելով Քյուրքճի խանի իր տպարանը:

Տպագրության ու գրածուլական աշխատանքներում Պողոս Յովհաննեսիսյան-Արապյանին օգնության էին գալիս նրա երեք որդիները՝ Աստվածատուրը, Գեորգն ու Գալուստը: 1822 թվականից Պողոսը գործակցում է իր որդիների հետ և հաճախ տպարանը կոչում՝ «Պողոս Արապյան և երից որդւոց»:

Առավել մեծ ու գնահատելի է Պողոսի ծառայությունը Օսմանյան պետության Նեսիի ու Թալիզ գրերի ստեղծման գործում: Պողոսը արժանացել է իշխանական առանձնաշնորհումների ու 1816 թվականին կարգվել Արքունի տպարանի տեսուչ: Այս առանձնաշնորհումներին նա արժանացել է արքունական մի հրովարտակով, որի բնագիրը ժամանակին պահվել է «Հասարակաց կրթության պաշտոնատան» մեջ, արդի խոսքերով ասած թուրքերի լուսավորության միջխտրության Դիվանում: Զրուվարտակը (պերաթ) գրված է ընդելուզյալ գրով մի տող սև մի տող կարմիր, ստորագրված Մահմուդ Իզնի Մուստաֆայի կողմից, որով Պողոս Արապյանին է հանձնվում հայ տպագրության մեծաշնորհը:

Կ. Պոլսում այս արտոնությունն ունեին չորս պատվարժան ընտանիքներ՝ Տուգյանները, Տատյանները, Պալյանները և Արապյանները, գրում է Թեոդիկը²: Ըստ Օսմանյան օրենքի, այս արտոնյալ ընտանիքները իրենց արտաքինով էլ պետք է տարբերվեին օսմանցի հարուստներից: Նրանք պարտավոր էին զվարկների վրա կրել իրենց արիեստն արտացուտող մի նշան: Պողոս Յովհաննեսիսյան-Արապյանը նույնպես արժանացավ այս շնորհին և միակն էր, որ իր գրակի վրա սկսեց կրել սուլթան Մահմուդի շնորհած մամուլ-նշանը:

Պողոս Արապյանը արքունի տպարանում առաջին անգամ տպագրում է թուրքական առաջին թերթը «Թագվիմի վագայի»-ն և նրա հայերեն թարգմանությունը՝ «Յայտարար լոյ մեծի տէրութեանն օսմանեան» 500 օրինակ, որի հայերենի թարգմանիչն էր պատրիարքարանի քարտուղար տիրացու Յուսիկը¹:

¹ Տես Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 69:

² Նույն տեղում, էջ 68:

¹ Թեոդիկ, տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

Նկար 8. Մամուլ-նշան

Արքունի տպարանի աշխատանքներից բացի Պողոս Յովհաննիսյան-Արապյանը տպագրական մեծ աշխատանք է ծավալում նաև իր երկու տպարաններում, որոնցից հետո: Մինչև 1835 թվականը ծերունի Պողոսը կանգնած էր աշխատանքի գլուխ և ղեկավարում էր իր որդիների գրածուկական, գրաշարական, տպագրական աշխատանքները: 1835 թվականին նա մահանում է ողջ գործը թողնելով իր որդիներին, որոնք այն շարունակում են մինչև 1853 թվականը: Հարգելով իրենց հորը, նրանք մինչև վերջ գրքերի վրա պահպանեցին նրա անունը, նույնիսկ հիշեցնելով, որ նա Ապուլեյսի Աստվածատուրի որդի Յովհաննեսի որդին է:

Արապյանների տպագրության վերջին տարիներին հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի գրքերի, որոնց վրա նշված է ուղղակի «Յօրթագիւղ» կամ «Արապեան տպագրութիւն»:

Ուշադիր հետևելով այս դար ու կես գործող տպարանի աշխատանքներին, պետք է ըստ արժանվույն գնահատել այն մեծ ծառայությունը, որ կատարեցին Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին իր ժառանգների, ապա նաև՝ Յովհաննես Աստվածատուրյան Ապուլեյսցին իր Պողոս Յովհաննիսյան-Արապյան որդու և թոռների հետ պոլսահայ տպագրության ասպարեզում: Բացի նրանից, որ դար ու կես հայ ժողովրդին մատակարարեցին այնքան ցանկալի տպագիր գրքեր, նրանք հիմք դրին մի գործի, որի արդյունավոր պտուղները վայելում ենք մինչև մեր օրերը: Աստվածատուրյան-Արապյանների տպագրության միջոցով կարող ենք տեսնել տպագրական արվեստի այն աննախընթաց վերելքը, որ ապրել է հայկական տպագրությունը, իր ստեղծման օրից մինչև այնպիսի հրատարակություններ, ինչպիսիք են պատվելի Գրիգոր Փեշտամալճյանի

«Բառագիրք պարսկերէն-հայերէն», Գևորգ Պալատեցու «Բառարան պարսկերէն» մեծարժեք գործը, քաղաքավարության ու քերականության գրքերը, չհաշված եկեղեցու ծառայությանը նվիրված բազմաթիվ մատյաններ:

1834 թվականին հրատարակված «Յայսմաուրք»-ը Արապյանների լավագույն հրատարակություններից մեկն է: Գրքի սրբագրումը կատարել է Գրիգոր պատվելին, որն առաջին անգամ քննադատական վերաբերմունք է ցուցաբերում տպագրվող գրքի ձեռագրի նկատմամբ: Գրքի առաջաբանում Գրիգոր պատվելին հանգամանորեն խոսում է Կիրակոս վարդապետի, Իսրայելի ու Գրիգոր Խլաթեցու «Յայսմաուրք»-ների մասին ու նշում նրանց թերությունները: Գիրքը մեծածավալ է (20,5 X 33,5 սմ. շարվածքի չափով), 693 գծափակ էջ, հարուստ գլխագարդերով և վերջագարդերով, գեղեցիկ տառատեսակներով:

Արապյան տպարանը տպագրել է շուրջ 150 գիրք՝ Այժմ փորձենք ամենահամառոտ կերպով թվել այդ հրատարակությունները: Ներսես Շնորհալու «Ներբող սրբոց հրեշտակապետաց և ամենայն երկնային զօրաց» գիրքը, տպ. է 1780, 1808 թթ., 1793-ին «Ժողովածու գիրք», եփրեմ Խուրու «Գիրք աղօթից»-ը 1793 և 1818 թվականներին: «Ժամագիրք» 1793, 1799, 1813, 1818, 1819, 1827, 1830, 1833, 1848, 1850 թվականներին: «Շարակնոց»-1794, 1801, 1802, 1842, 1810, 1826, 1830: «Սաղմոս» 1798, 1804, 1818, 1822, 1848, նույն թվականին գիրքը տպագրվել է նաև հայատառ թուրքերեն լեզվով: 1799 թվականին «Շաշոց»:
«Տօնացոյց» 1799, 1828, 1834 թթ.: «Գործք առաքելոց» 1802, 1817, 1823, 1839 թվականներին: Գրիգոր Նարեկացու «Գիրք աղօթից» գիրքը տպագրվել է 1802, 1812, 1822, 1832, 1835, 1836, 1839, 1844, 1847, 1950 թվականներին: 1808 թվականին տպագրության են հանձնում Գապասախայան Գրիգորի երաժշտության վերաբերյալ գրքերը, որոնք բացի տաղարաններ լինելուց, հանդիսանում էին նաև երաժշտության պատմության դասագրքեր: Ժողովրդի կողմից ընդունելություն է գտնում նաև Փոնցիանոս կայսեր առասպելական պատմությունը, որը հրատարակվում է 1804, 1805, 1823 թվականներին: Վերահրատարակվում է «Աւետարան»-ը, 1807 թվականին «Ականց գիրք» և 1807, 1820 թվականներին «Պղնձե քաղաք»: Նարեկացու «Ճառ խաչին» գիրքը 1807 թվականին, «Մաշտոց» 1807, 1814, 1824, 1831, 1834, 1848, «Քրիստոնեական» 1814, 1836 թվականներին: 1824 թվականին բազմաթիվ հոգևոր գրքերի կողքին հայտնվում է «Ազաթանգեղոս»-ը, 1826 թվականին հրատարակվում են Մեսրոբ Հարությունյանի «Քերականութիւն»-ը: Երեք տարի անց նույն տպարանը կյանք է տալիս Գ. Փեշտամալճյանի «Քերականութիւն»-ը, 1832 թվականին մի այլ քերականություն, 1826 թ. Գեորգ Պալատեցու մեծարժեք «Բառարան պարսկերէն»-ը, որը մինչև օրս չի կորցրել իր արժանիքը և այլ գրքեր:

19-րդ դարի առաջին քառորդում կարծես փոխվում է տպարանի տպագրած գրքերի ցանկը: Կամաց-կամաց պակասում է տպագրվող հոգևոր գրքերի քանակը, տեղի տալով նորի ու ավելի օգտակար գրքերի տպագրությանը: Այս գործին նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ 40-ական թվականներին Կ. Պոլսում առաջին անգամ հիմնադրվում է «Ուսումնական ընկերութիւն Յայոց ի

Պօլիս» ընկերությունը, որ հրատարակության է տալիս գրքեր, որոնք բոլորովին կտրված էին եկեղեցուց:

1826 թվականին տպագրության է հանձնվում արդեն հիշված, «Հայերեն-պարսկերեն բառարանը», 1841-46 թվականներին հրատարակվում է Գ. Փեշտմալճյանի «Բառարան»-ը, 1827 թվականին «Այբբենարան», 1827-ին Երեմիա վարդապետի «Աղուեսագիրք»-ը, 1829-ին «Կրթութիւն քաղաքավարութեան»: 1830 թվականից տպագրվում են օրացույցներ: 1833 թվականից Միքայել Ռեստենի 6-հատորյա «Բժշկարան»-ը: 1834 թ. «Յայսմաուրք», «Կոնդակ հարսանեաց» գրքույկը 1835, 1843 թվականներին: Հովհաննես Վանանդեցու «Արփիական Հայաստան»-ի գիրքը 1836 թ.: «Ազդարար Բիզանդեան» 1840 թ.: 1841 թ. «Բարոյական պատմութիւններ»: Նույն 1841 թվականին «Մեծ քաղաքներուն մեծ սիրտ մարդիկ» պիեսը և այլ բազմաթիվ գրքեր, որոնց կարելի է ծանոթանալ հավելվածի ժամանակագրական ցուցակում:

Մայր դպրատուն: Այս տպարանն ստեղծվել է Սկրտիչ Միրիճանյանի ջանքերով, որն իր գործունեությունը սկսել է 1792 թվականից տպագրելով Սկրտիչ ամիրայի ծախսով «Յուպ քահանայից» ապաշխարողներին խոստովանեցնելու համար ձեռնարկը: Հաջորդ տարին տպարանից դուրս են գալիս Գեորգ Մխլայիմի «Ճառ վասն ծննդեան և չարչարանաց տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի» հայատառ թուրքերեն և «Ճառոց փոքրիկ» գրքերը:

Հանդիսանալով դպրատան տպարան, թվում է, թե այն իր գործունեությամբ անմիջապես պիտի ծառայեր դպրոցական կարիքներին, պիտի հրատարակեր գրքեր ու ձեռնարկներ տարբեր գիտությունների մասին, սակայն աչքի անցկացնելով տպարանի հրատարակած գրքերի ցուցակը, նկատում ենք, որ այդ այդպես չէ: Աստվածաբանություն, կրոնի պատմություն, թվաբանություն, ահա այն առարկաները, որոնք ավանդվում էին դպրատանը:

Տպարանի առաջին տնօրենը Մարտիրոս դպիրն էր, որն ութ տարի աշխատելուց հետո լքելով Մայր դպրատան տպարանը սկսում է իր սեփական գործը: Երկու տարի տպարանի տնօրեն է կարգվում Մարտիրոս Վանեցին և միայն սրանից հետո Անդրեաս Նարինյանը մի ձեռնառիս անձ: Տպարանի հրատարակած գրքերի մեջ հաճախ պատահում ենք միևնույն հաստատության այլ անվանումների՝ «Մայր եկեղեցի» կամ «Տպարան մայր ս. Աստուածածնի»: Թեոդիկը այս վերջին տպարանը առանձնացրել է դպրատան տպարանից, ուշադրություն չդարձնելով, որ սրանք միևնույն Ս. Աստվածածնի եկեղեցուն կից տպարանն են և փոխված են միայն անունն ու տպարանի տնօրենները: Նարինյանը իր տպագրած գրքերի անվանաթերթերի տակ իր անվան կողքին նշել է «աշխատասիրութեամբ» բառը, որը պետք է հասկանալ «հրատարակությամբ» իմաստով, քանի որ գրքի տիտղոսաթերթի վրա եղած իսկական հեղինակի անվան գոյությունը բացառում է Նարինյանի հեղինակ լինելու հանգամանքը:

Տպարանի հրատարակություններից աչքի է ընկնում Գրիգոր Գապասախյանի «Նուագարան»-ը (1794), որը հայկական երաժշտության պատմության դասագիրք է: Հատուկ գլուխներում համեմատվում են հայկական ու հունական երգերը, նշվում թե ինչ եղանակով պետք է երգել այս կամ այն երգը, մեջ բերվում երգի տաճկերեն տարբերակի առաջին տողերը: «Ազդեցութիւնք ինչ երաժշտական» գլխում (էջ 161-218) հեղինակը տեղեկություններ է տալիս երգեցողության ծագման, զարգացման ու ձայների բաժանման մասին: Այս օգտավետ և ուսանելի գրքի տպագրությունից հետո տպագրվում են «Ժամագիրք», «Մեկնութիւն ժամակարգութեան» (1795), «Սաղմոս» (1798), «Տետրակ զունայնութենէ կենցաղոյս» հոգևոր երգերի ժողովածու (1805), «Նարեկ» (1806), Հակոբ Նալբանդի «Քրիստոնէական ուսանելի»-ն (1806), Հաննա Հովհաննեսի «Երուսաղէմի պատմութիւն»-ը (1807 և 1808), Մետրապ Հարությունյանի «Քերականութիւն»-ը (1811), «Հարսանեաց կոնդակ»-ը (1811) և այլ հոգևոր գրքեր:

Տպարանը գործել է մինչև 1825 թվականը: Վերջին տարիներին Անդրեաս Նարինյանի հրատարակած գրքերի մեջ իրենց ուրույն տեղն են գրավում Մովսես Խորենացու «Ճառ ներբողեան ի հանդէս երջանիկ կուսանացն ս. Հովսիսմեանց» գիրքը (1817) և Եղիշեի «Վարդանանց պատմութիւն»-ը (1823):

1825 թվականին Մայր դպրատան տպարանը դադարեցնում է իր տպագրական աշխատանքը:

Մատթեոս Հովհանյան: Մատթեոսը ծագումով Ակնեցի է, հացագործ Հարությունի թոռը, ծնված 1740 թվականին¹: Պապն ու տակը՝ Հեղինեն, իրենց վրա են վերցնում փոքրիկ Մատթեոսի կրթության գործը: Շուտով Մատթեոսը և իր քոյր Բրաբիոնը հայտնի են դառնում Կ. Պոլսում, որպես գրիչներ և դասատուներ: Դեռ երիտասարդ հասակում Մատթեոս դպրին հրապուրում է տպագրական գործը: Չունենալով տպարան հիմնելու համար սեփական միջոցներ, նա աշխատանքի է անցնում Ստեփանոս Պետրոսյանի 1770 թ. բացված տպարանում: Այնտեղ Մատթեոսը հանդես է գալիս որպես տպագրիչ: Տպարանն իր գոյությունը պահպանում է մինչև 1792 թվականը, այսինքն այն տարին, երբ Մայր դպրատանը կից Միրիճանյան Սկրտիչը բաց է անում տպարան, որի տնօրեն է կարգվում Մատթեոս դպիրը: Մատթեոսը միևնույն ժամանակ Մայր դպրատան ուսուցիչներից էր: Տպագրական աշխատանքներին գործոն մասնակցություն է ցույց տալիս նաև Մատթեոսի քույր Բրաբիոնը, որի անվանը հանդիպում ենք հրատարակված գրքերի համարյա բոլոր հիշատակարաններում: Մայր դպրատան տպարանում Մատթեոսը աշխատում է ութ տարի, իր հետ ունենալով նաև կապարյա գրերի շարող ու ցրող Մանուելին:

1796 թվականին հրատարակվում է մի «Աւետարան» հետևյալ անվանաթերթով՝ «Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»: Տպեալ

¹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 64:

Հրամանալ Տեառն Չաքարիայ Ազգասեր և բարեկարգ Պատրիարզի: Ի Կոստանդնուպոլիս: Յամի Տեառն 1796 եւ Հայոց ՌՄԽԵ: Ի Տպարանի հանգուցեալ Աստուածատուրի»:

Ինչպես վերը նշեցինք, Աստվածատուրի և իր որդու Հովհաննեսի տպարանը դադարեցրել էր իր աշխատանքները 1776-ին: Նույն տպարանում աշխատող Հովհաննես ու Պողոս Արապյաններն արդեն 1777 թ. տպարանը կոչել էին իրենց անունով: Պիտի կարծել, որ Հովհաննեսի մահից հետո Աստվածատուր Կ. Պոլսեցու տպարանը բաժանվել է Հովհաննեսի երկու որդիների՝ Կարապետի և Հակոբի միջև և երկրորդի մասը մինչև 1796 թվականը մնացել է անգործածելի և այժմ կենդանություն ստացել Մատթեոս դպրի չանքերով: Դա հնարավոր էր միանգամայն, քանի որ 1798 թվականից Մատթեոս դպիրը հրաժեշտ է տվել Մայր դպարտան տպարանին և իր սեփական տպագրատունը հիմնել Պալաթի Այվաշիեր թաղում, «ընդ հովանեալ Ս. Հրեշտակապետին»:

Մատթեոս դպրի տպարանը գործում է 1799 թվականից՝ հրատարակելով Առաքել Սյունեցու «Աղանգիրք»-ը (1789), Հովհաննես Արճիշեցու «Մեկնութիւն պատարագի»-ն (1799), 1800 թվականին (ըստ Ղազիկյանի տվյալների) «Ժամագիրք հունաց»՝ և հայերեն ու հայադառ թուրքերեն «Սաղմոս»: «Քրիստոնէական փոքրիկ» (1802), «Վկայաբանութիւն սրբոյ կույսին Մարիամեայ» (1803) և 1805, 1809 և 1825 թվերի օրացույցներ²:

Ըստ Թեոդիկի՝ Մատթեոս դպիրը մահացել է 1825 թվականին³: Նրա վերջին հրատարակած տպագրությունները Հայաստանում չկան, ուստի հավաստի ոչինչ ասել չենք կարող:

Աբրահամ Թերզյան: 19-րդ դարի երկրորդ քառորդին Պոլսում երևան է գալիս մի փոքրիկ տպարան, որի կյանքը լինում է շատ կարճ: Հագիվ չորս տարի գործած՝ փակվում է այն տպարանատիրոջ մահվան պատճառով: Այս մարդը Աբրահամ Թերեզյանն է, ծագումով ակնեցի: Նրա տպագրած գրքերի հիշատակարաններից երևում է, որ Աբրահամը եղել է հարուստ ամուրի և երկի կյանքի վերջին տարիներին մի բարի գործ հիշատակ թողնելու ձգտումից էլ՝ 1824 թվականին Հասան փաշա խանում բացում է իր տպարանը: Նրա առաջին հրատարակությունը նույն թվականի հուլիսի 21-ին լույս տեսած Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում» ճառերի ժողովածուն է, երկրորդը՝ Հակոբ Մծբնեցու «Ձգօն»-ը, լույս տեսած հոկտեմբերի 22-ին: Գրքերը տպագրվել են «արդեամբք և ծախիւք առն ազգասիրի և բարեպաշտի ակնցի մահտեխի Յօհաննէան մահտեխի Աբրահամ ամիրայի: Յիրում իսկ սեփական գործարանի»: Գրքերի սրբագրիչն էր Ալաւնյան Թաճկորը, որին հետո փոխարինում է Անդրեաս Նարինյան ակնեցին: Նույն 1824 թվականին լույս է տեսնում նաև Ներսես Կլայեցու է «Յիսուս որդի» և «Դուկասի աւետարանի

մեկնաթիւն»-ը: Աբրահամ Թերզյանը հրատարակել է նաև «Մեկնութիւն սուրբ աւետարանին որ ըստ Մատթեոսի» 1825 թվականի մարտի 16-ին: Գրիգոր Մագիստրոսի «Տաղասացութիւն»-ը (1825), Ներսես Շնորհալու «թուղթ ընդհանրական»-ը (1825), «Մեկնութիւն սրբոց երկուտասան մարգարէից» (1826): Ըստ Ա. Ղազիկյանի՝ 1826 թվականին տպագրվել է նաև «Դուռն դպրութեան հայկական լեզուի: Այբբենարան և հեգերեն»-ը (Հայաստանում չկա):

1826 թվականին Աբրահամ Թերզյանը ձեռնարկում է «Մարկոսի աւետարանի մեկնութեան» հրատարակմանը, սակայն տպագրությունը չավարտված վախճանվում է, կիսատ մնացած գրքի տպագրությունն ավարտում է նրա եղբայրը՝ Երամ աղան: Եղբոր կամքը լրիվ կատարած լինելու համար նույն տարում սկսում է նաև Սարգիս վարդապետի «Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» գրքի տպագրությունը, որը և ավարտում է 1828 թվականի մարտի 24-ին: (Սրանով ավարտվում է Աբրահամ Թերզյանի տպարանի գործունեությունը, որը տևելով շատ կարճ, շատ բեղմնավոր էր, չորս տարում տասնմեկ գիրք:

Հովհաննես Մյուհենտիսյան: Հովհաննեսը ծնվել է 1810 թ. Սամաթիայում: Նախնական կրթությունը ստացել է թաղային վարժարանում, սովորելով մի քիչ ընթերցանություն, թվաբանություն և տաճկերեն: Զբաղվածանալով վարժարանի տվածով, նա իր կրթության պակասը լրացնում է տանը, հոր մոտ: Գիտություններից բացի Հովհաննեսը շատ է սիրել նաև արվեստը: 1877 թվականին պետության առաջարկով գրած իր կենսագրության մեջ նա նշում է, «Տղա հասակես ի վեր մեծ զբոսանքս էր մեղրամոմե կերպ կերպ բաներ շինել, ավրել ու նորեն շինել»: Շնորհալի պատանու բնատուր այդ կարողությունը հետագայում շատ է օգնում նրան իր արվեստը կատարելության հասցնելու համար: Մյուհենտիսյանն օժտված էր նաև ծայնային տվյալներով, այնքան, որ ծնողները հոգացել են նաև նրա երաժշտական կրթության համար, սկզբում տիրացու Համբարձում Լիմոնճյանի, իսկ հետագայում դաշնակահար Ջուզեպպո Ցանովի մոտ: Այն ժամանակ, երբ Պոլսում դաշնակահարներին կարելի էր մատների վրա հաշվել, Հովհաննեսը լուրջ առաջադիմություն էր ցույց տվել դաշնամուր նվագելու մեջ:

Տասնհինգ տարեկան հասակում թողնելով վարժարանը, նա սկսում է զբաղվել ոսկերչությամբ: Շուտով նա այնքան է զերագանցում իր ուսուցչին, որ նրան դարձնում են հավասար շահընկեր: 1831 թվականին մահանում է Հովհաննեսի հայրը, ընտանիքի հոգսով ծանրաբեռնված նա աշխատանքի է անցնում պետական փողեղանոցում, բայց աշխատավարձի քչության պատճառով թողնում է այդ գործը և Չուխաճի խանի մեջ ինքնագուլիս ոսկերչությամբ պարսպում: Այդտեղ է, որ նա վաստակում է «ոսկերչապետ» անունը, իր կատարած նուրբ աշխատանքների հասար:

Այս տարիներին Մյուհենտիսյանը ձեռնարկում է հայերեն տառերի հայրեր ու մայրեր ձուլելու աշխատանքին: Իր «Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառից» (Կ. Պոլիս, 1847 թ.) աշխատության մեջ գրում է, «Տպագրությունն

¹ Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, հտ. Ա, Վենետիկ, 1911, էջ 863:

² Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 64:

³ Նույն տեղում:

ինչպես կըլլար հայր գիր, մայր գիր ի՞նչ ըսել են, ասոնց մասին բնավ գաղափար չունենալով, միայն իր գիտցածին չափ [խոսքը հասչատուր] Միսաքյան պատվելի մասին է) վերջիվերջո տուած տեղեկություններեն քաջալերված և այս գերազանց գյուտին վրա, յանհունս սքանչացած իղձ մը ունեցա, պարապ ատեններուս պողպատեա գիրեր շինելով զբաղվելու»:

Բուռն հետաքրքրությունն, այսպիսով, նրան հասցնում է բարձր վարպետության: Մյուս հետաքրքրությունն է 8 կետաչափի այնքան գեղեցիկ տառեր, որ 4. Պոլսում նոր բացված գիշերօթիկ ճեմարանի տնօրենը առանց տատանվելու նրան է հանձնում ճեմարանի տպարանապետի պաշտոնը: 1839 թվականի նոյեմբերին վերջացնում է 1840 թվականի Օրացույցի տպագրությունը, միանգամից 100,000 տպաքանակով, այն ժամանակ, երբ օրացույցի սպառման ամենամեծ թիվը 10.000 էր:

Մյուս հետաքրքրությանի օրացույցն իր մաքրությամբ և շքեղությամբ կարող էր մրցել մինչև անգամ վենտիկցիների տպագրությունների հետ: Տպարանը երկար չգործեց: Երեք տարի հետո այն փակվում է և միայն 1846 թվականին հաջողվում է Յովհաննեսին նորից տպարան բացել: 1843 թվականին Մյուս հետաքրքրությանին հրավիրում են Կայսերական տպարան թուրքերեն, թալիզ կոչված գիրը ձևակերպելու և ձուլելու համար: Յովհաննեսը իր տպարանով տեղափոխվում է Չուգուր Չեշմե խան և այնտեղ շարունակում իր աշխատանքը: 1846 թվականին փոխվում է իրադրությունը: Կ. Պոլսի Սատթեսու պատրիարքը թույլ է տալիս Մյուս հետաքրքրությանի տպարանի գործունեությունը, ինչպես նաև նրան հանձնարարում նորաստեղծ «Յայաստան» քաղաքական, ազգային, բանասիրական և առևտրատան պարբերաթերթի հրատարակությունը (1846-1852): Արդեն 1841 թվականին փակվել էր Պողոս Արապյանի «Ազդարար Բիզանդեան» շաբաթաթերթը, և պոլսահայ հասարակության ազգային, քաղաքական կարիքները բավարարող թերթ համարյա չկար, չհաշված «Յայտարարգիր լոյ» շաբաթաթերթը (1841-1843), որ օսմանյան տերության օրգանն էր: «Յայաստան»-ը իր արժանի ծառայությունը մատուցեց ժամանակի ընթերցասեր հասարակությանը:

Նվիրվելով տպագրական գործին, Մյուս հետաքրքրությանը իրար հետևից ձուլվում է 11, 14, 18 կետաչափի¹ - տառեր, որոնք գլխագրերի ու նոտրագրերի հետ միասին 13 տեսակի են հասցնում նրա տառերի քանակը: 1847 թվականին Մյուս հետաքրքրությանը մանուկին է հանձնում իր «Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառիցս» աշխատությունը, որտեղ մանրամասն պատմում է իր աշխատանքային փորձի մասին: Յետաքրքիր է այս աշխատության մեջ Մյուս հետաքրքրությանի կարծիքը՝ մեսրոպյան տառերի ձևավորման հարցի վերաբերյալ, տառեր, որոնք բավականաչափ հեռացել էին իրենց սկզբնական տեսքից: «Սենք նախնեաց գիր ըսելով եթե Ս. Մեսրոպի հնարած երկաթագիրը պիտի իմանանք,— գրում է նա,— հիմակվան գործածած հղկեալ երկաթագիրնիս անգամ բունեն բազմապատիկ հեռացած ըլլալը մեկդի, բոլորագիր ըսածնիս ալ այնչափ այլալյած է, որ Մեսրոպեան նշանագիր ըսելու ապացույց միայն բոլորագիր կարդալնիս

մնացած է: ... Ս. Մեսրոպ նեղ ատենին մեջ քաշած տառապանքներովը ազգին կարոտությունը լեցնելու ջանքով, դյուրին կամ դժվար գրվելիք գիր մը հանելու փոյթ տարավ, վասն զի այն ժամանակի կարիքնիս գիր մը ունենալ էր, քան թե գիր մը դիւրաւ գրվիլը:

Գիրին ձևը շնորհքելու ատեն չկար... Սենք հիմա ոչ նախնեաց նշանագրերը արհամարհելով, ոչ ալ երախտավոր գրիչներուն ստոյուտ դնելով համարձակեր ենք այս փոփխությունս ընելու, ...դժվարությունները վերցնելով ազգին բանասերներուն ծառայություն մը ընելու փափաքով»²:

Չղադարեցնելով Չուգուր Չեշմե խանի իր տպարանի աշխատանքները, որին վերակացու է կարգում իր եղբորը՝ Մարտիրոսին, Մյուս հետաքրքրությանը աշխատում է նաև թուրքական թալիզ գրերի վրա: Նրան է վստահվում նաև թուրքական դրամների հատումը: Մյուս հետաքրքրությանը տպում է 5000 դուրուշ նոր դրամ. 1000-նոց, 500-նոց, 250-նոց դրամներ¹:

Մյուս հետաքրքրությանը հեղինակություն էր ոչ միայն Պոլսում, այլ նաև Կովկասում և գավառներում: Նա լույս էր հանում ոչ միայն գրքեր, այլ նաև ձուլված տառատեսակներ: 1856 թվականին Մյուս հետաքրքրությանն ավելի է ճոխացնում իր տպարանը, Փարիզից բերել տալով տպագրական արագատիպ նոր մեքենաներ: Նույն թվականին Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու դիմաց հիմք է դնում իր նոր տպարանի շինությունը:

Սակայն երկար չի տևում Մյուս հետաքրքրությանի հաջողությունը. 1860-ական թվականներին նրա գործերը ձախողվում են, Մյուս հետաքրքրությանը ընկնում է ծանր պարտքերի տակ: Պարտապանները քաշ են տալիս այս բարի ու հեզ մարդուն դատարանները: Շատ հայեր դավաճանում են նրան, կորզում նրա ձուլած տառերը և վաճառում: Իր կատարած բազում բարիքների դիմաց ստանալով այսպիսի պատասխան, Մյուս հետաքրքրությանը հիասթափվում է և որոշում հայերի համար այլևս ոչինչ չստեղծել: Պետական ծառայության մտնելով աշխատում է կարգի բերել իր նյութական սուղ վիճակը: Սակայն ստեղծագործող միտքը չէր կարող հանգիստ մնալ, չգործել, չստեղծագործել: Շուտով նա ստեղծում է թուրքական մեսիհ կոչված տառերի պողպատե հայրերը, որի համար պետությունից ստանում է դրամական պարգև և իրավունք Գատըբեռնի իր բնակարանի պարտեզում նորից ձուլարան հիմնադրելու: Յետագայում նա պատրաստում է այդ մեսիհ տառերի տարբեր չափսեր - 13 կետաչափի, 6 կետաչափի և այլն: Մյուս հետաքրքրությանը իր Բերայի բնակարանի ձուլարանը չէր փակել և այնտեղ աշխատում էր գործակցելով Գ. Ռաֆայելյանի հետ: Յետագայում տեղի անցապատկաճ հարմարության պատճառով այդ ձուլարանը

² Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 77: Սեծ տպագրիչի այս աշխատանքը չգտանք երևանի գրադարաններում, ուստի Յեղիմայի գրածուկական աշխատանքների մասին մանրամասն տեղեկություններ տալու անկարող ենք, օգտվել ենք ուրիշների քաղվածքներից:

¹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 77: Այս փողերի օրինակները Թեոդիկը տեսել է Մյուս հետաքրքրությանի դստեր՝ Մարի Մյուս հետաքրքրությանի մոտ:

¹ նշանակում է «պունկտ»:

տեղափոխում են Պոլիս, որտեղ և նրա մահից հետո էլ նրա ժառանգորդները շարունակում են ձուլարանի գործը Խաչիկ Վերդյանի հետ:

Մյուս հենտիսյանը մահացել է 1891 թվականի նոյեմբերին Բերայի իր բնակարանում: Մյուս հենտիսյանի ստեղծած թուրքական վերջին ձեռագրանման տառերը հանդիսացան նրա երգ երգոցը: Նրանք անմահություն ու փառք բերեցին հեղինակին իր մահվան անկողնում:

Շատ բարձր է գնահատվել Մյուս հենտիսյանի կատարած մեծ աշխատանքը թե՛ իր ժամանակակիցների և թե՛ հետնորդների կողմից: Երկար ժամանակ նրա տառատեսակները լայն գործածություն են ունեցել և բազում բարիքներ բերել թե՛ մանուկներին և թե՛ մեծերին: Մյուս հենտիսյանի նորամուծությունները ոչ միայն տառատեսակներն էին, այլ նաև նրա տպագրած գրքերը: Երբ ամբողջ եվրոպան վաղուց արդեն հրաժարվել էր եկեղեցուն ջերմեռանդությամբ ծառայելուց, Պոլսի հայ տպագրիչները չէին մտածում ազատելու տպագրական մամուլը ժամագրքերից ու աստվածաշնչերից և հրատարակելու գրքեր, որոնք պիտի թեթևացնեին մարդկանց առօրյա կյանքը, լցնեին նրանց հոգին գողտրիկ ու գեղեցիկ պատկերներով, ցույց տային կյանքի ճշմարիտ ու անշեղ ուղին: Պոլսահայ տպագրության պատմության մեջ այդ քայլն արեց Մյուս հենտիսյանը:

Մյուս հենտիսյանը շատ լավ էր ըմբռնում գիտության նշանակությունը: Իր «Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառիցս» (Կ. Պոլիս, 1847 թ.) գրքում գրում է, «...Մարդուս կենացը համար ցորենը ինչ կարևորություն ունի նե, գրականությունն ու գիտությունները այսօր և միշտ անկե ավելի կարևորություն ունենալով, և հիմնական ատենս ատոնց հառաջացուցիչ միջոցներեն մեկն ալ տպագրությունն ըլալով, ըսել է որ. ասոր հառաջադիմությունը միտք հոգնեցնողը բոլոր մարդկանց օգտին աշխատած պիտի ըլլա»¹: Այսքան պարզ ու խոր հասկանալով գրականության ու գիտության նշանակությունը, Մյուս հենտիսյանը ոչ մի ջանք չի խնայել իր տպարանից դուրս եկած գրքերը այնպիսի կատարելության հասցնելու, որպեսզի նրանք կարողանան կատարել մեծ ու արժանի գործ: Երբ Մյուս հենտիսյանն սկսեց իր գործունեությունը, շատ երկրներում փոխվել էր կյանքը: Մինչդեռ կապիտալի գերիշխանությունը տարածվում էր ամբողջ աշխարհով մեկ, տնտեսապես հետամնաց օսմանյան պետությունը դեռևս քնած էր: Մյուս հենտիսյանը առաջինը աշխատեց զարթնեցնել հայերին և նրանց տրամադրության տակ դրեց ֆրանկլինի փիլիսոփայության թարգմանությունը «Չարստութան ճամբան» վերնագրով (1841), «Քաղաքականութիւն» (1842), Պասկալի խորհրդածությունները (1844) և վերջապես, Նիկողայոս Ջորայեանի «Քաղաքական տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ» գիրքը (1849): Գիշտ է, այս գրքերը շատ հեռու էին 19-րդ դարի առաջին կեսի գիտական փիլիսոփայական մտքի նվաճումները ամբողջապես ներկայացնելու համար, սակայն հաշվի առնելով հայերի վիճակը և նրան շրջապատող իրականությունը, սրանք մի քայլ առաջ էին, քան եկեղեցական ժամագրքերն ու աղոթագրքերը:

Լինելով զարգացած ու արվեստի մարդ, Մյուս հենտիսյանը թաղային վարժարանների աշխատանքները համարում էր շատ չնչին կատարյալ ու գիտակից մարդիկ դաստիարակելու առումով: Նա հրատարակել է մի քանի գրքեր, որոնք մանուկների դաստիարակության ու կրթության յուրատեսակ ուղեցույցներ են, դրանցից են 1844 թվականին հրատարակված Սերոբե Վիչենեանի «Մանկատաժութիւն, որ է բնական, բարոյական և իմացական հրահանգ խնամատարութեան մանկանց», «Բարոյական սկզբունք» գիրքը (1846 թ.), 1847 թվականին տպագրում է Սկյուտարի ազգային ճեմարանի կանոնադրությունը, Ջորայեանի «Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան կամ ազգային դաստիարակութեան գլխաւոր թերութիւնները» վերնագրով (1848, վերահրատարակում է 1849 թ.) որը մեծ աջակցություն է ցույց տալիս երեխաների դաստիարակության հարցում եղած թերությունները վերացնելու գործում: Մյուս հենտիսյանը չի մոռանում հրատարակել նաև Թալասի «Վարդապատրիկեան ընկերութեան Մամիկոնեան վարժարանի կանոնադրութիւն»-ը: Մի՞թե այս բոլորը չեն ապացուցում, թե ինչքան էր շահագրգռված Մյուս հենտիսյանը հայ պատանիների ու մանուկների դաստիարակության հարցով, ինչքան էր հոգում նրանց ապագայի համար:

Մյուս հենտիսյանի ջանքերի արդյունք են նաև հայերեն լեզվով գեղարվեստական վիպական գրքերի տպագրությունները: Գիշտ է, նրանք թարգմանություններ են, գուցե և անհաջող, սակայն հայ գեղարվեստական գրքի ստեղծման համար նրանք նմուշներ հանդիսացան Կ. Պոլսի իրականության մեջ: Առաջին թարգմանությունները, որ հրատարակեց Մյուս հենտիսյանը, Յովհաննես Յիսարյանի «Կարճառոտ պատկեր Նաբոլեոն Պոնաբարթին վրայ» գիրքն է 1847 թվականին: 1850 թվականին հրատարակեց նաև «Ռօպեմսօն գերմանացի կամ փոքրիկ ճգնաւորը» գիրքը:

Մյուս հենտիսյանը չի անտեսում նաև զուտ գիտական հրատարակությունները: 1846 թվականին նա հրատարակում է Յակոբ Կռճիկյանի «Մետաքսաբանութիւն» գիրքը, իսկ 1847 թվականին գրում և հրատարակում է իր հրաշալի «Յայտա ռարութիւն վասն նորակերտ տառից» գիրքը, որից վերևում մի շարք քաղվածքներ արինք: Նա հրատարակել է արվեստների ու գիտության վերաբերյալ գրքեր և: Հիմք դրել վիպական ու թարգմանական տպագրությանը: Մյուս հենտիսյանի ծառայությունը մեծ է նաև տպագրական արվեստի ասպարեզում: Նա պոլսահայ տպագրության մեջ մտցրեց արագատիպ մեքենաներ, որոնք տեղացիների համար բոլորովին նորություններ էին: Մյուս հենտիսյանը պակաս աշխատանք չկատարեց նաև հայկական տպագրական տառատեսակների ստեղծման գործում:

¹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 77:

պապական մի գիրք: 1846 թվականին տպագրում են «Յանազգեաց ընկերութեան յայտարար նախակարգութիւն», 1847 թվականին «Քսան եւ երկու պատճառք վասն ընդունելու կաթողիկէ եկեղեցին»: Նույն 1847 թվականին Ֆենելոն Գամպրեի «թուղթ առ նորադանդ անձինս», 1849-ին «Յաւատոյ հիմունքները և կանոնները»: «Ս. Բենեդիկտոս» տպարանի հիմնադրումը համարվում է ավելի վաղ ժամանակի՝ 1790 թվականի արդյունք, սակայն նրա տպագրած առաջին գրքերը մատենագետներին դեռևս անհայտ են:

1846 թվականից մինչև 1850 թվականները Ղաթիսիայում գործում է ևս մի տպարան՝ Ն. Տէ Զասթրոյի անվան: Մեր վերը հիշած տպարաններից ամենաբեղմնավորը այս վերջինն է, որը երեք տարվա ընթացքում տպագրել է շուրջ տասը գիրք: Եկեղեցական գրքերի կողքին, կաթոլիկ եկեղեցու դիրքերից գրված, տպարանը տպագրում է նաև թվաբանության դասագիրք անգլերենից թարգմանված, 1848 թվականին և նույն թվականին «Բանալի կամ պատասխանատետր մտաւոր թուաբանութեան» գիրքը:

1850 թվականից հետո Պոլսում գործել են նաև ուրիշ օտարազգի տպարանատերեր, սակայն նրանց գործունեության քննությունը մեր նպատակից դուրս է:

Նկար 9. Ս. Վիչենեան «Մանկատածութիւն» (1844 թ., տպ. Մյուխենտիսյան) անվանաթերթը:

Այլազգի տպագրիչներ: Մինչև այժմ Կ. Պոլսում մեր հետաքրքրության առարկան հանդիսացող տպագրիչներն ու տպարանատերերը ազգությամբ միայն հայեր էին, իրենց ազգի զարգացման խնդիրներով շահագրգռված անձինք: Սակայն եվրոպական շատ այլ քաղաքների, օրինակ, Վենետիկի հայ տպագրությամբ զբաղվող օտարազգիների օրինակով՝ Անտոնի Բարտոլի, Ստեֆանո Օրլանդո ևն, Կ. Պոլսում ևս շատ այլազգիներ փորձել են հայերեն գրքեր տպագրել ու վաճառել: Այդ անձանց նման գործի մղող հանգամանքները տարբեր են: Մի քանիսը իրենց տպագրությամբ օգնել են հավատի տարածման գործին, ուրիշները՝ զուտ շահադիտական նպատակներով և այլն: Կ. Պոլսում գործող «Յավատի տարածման ընկերութեան» աշխատանքները դադարելուց հետո, սուրբ գրոց տարածման համար միսիոներական առաջին տպարանն է բացում Ա. Պ. Չըրչիլը, որը տպագրում է բազմաթիվ «Աւետարան»-ներ, Յին ու Նոր կտակարաններ և 1848 թվականին «Պապականք և բրոթսթանոք» գրքերը: Չըրչիլի տպարանի գործունեությունը շարունակվում է մինչև 1855 թվականը:

1844 թվականին Ղաթիսիայում Վիկիե անունով մի լատինացի կրոնավոր բացում է «Ս. Բենեդիկտոսի» տպարանը, որն իր ամբողջ գործունեությամբ աջակցում էր կաթոլիկության տարածմանը: «Ս. Բենեդիկտոս» տպարանի առաջին տպագրությունը «Որդեգիր կուսին կամ դարձ մը» գիրքն է, թունդ

Նկար. 10. Ուելլեմտ Ֆ. «Սկզբունք բարոյական գիտութեան» (1846, տպ. Տէ Բաստրոյի) անվանաթերթը:

Պոլսահայ տպագիր գրքի պատմության (1567-1850 թթ.) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այն մեծ դերը, որ այդ ժամանակ ունեցավ նա հայ տպագրության և ընդհանրապես հայ մշակույթի զարգացման գործում: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսում տպագրվեցին Հայաստանի հին մատենագետների՝ Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Ջենոր Գլակի պատմաեղբայրների՝ Հայաստանի ծաղկուն անցյալի պատմությունները, Վարդան Աշխարհագրի «Աշխարհացոյց» գիրքը երբեմնի Հայաստանի քաղաքների, գետերի ու լեռների պատմությունը, Սինաս Յամդեցու «Ազգաբանութիւն թագավորացն հայոց» և այլ հայրենասիրական գրքեր:

17-18-րդ դարերի Պոլիսը հանդիսացավ հայության մտավոր շարժման կենտրոններից մեկը, սկսեցին գործել Մայր Դպրատունն ու եկեղեցիներին կից վարժարանները, որոնք գրաճանաչություն տարածեցին հայ մանուկների մեջ: Պոլսի առաջին տպագիր գրքերից էին այբբենարաններն ու քերականության ձեռնարկները, տաղարաններն ու զանձարանները: 1567 թվականին Աբգար դպրի տպագրած «Այբբենարան ու քրիստոնեական» գրքի հրատարակությունից տպագրիչները 19-րդ դարի առաջին կեսերին հասան այնպիսի տպագրությունների ինչպիսիք էին Գրիգոր Փեշտամալյանի «Քերական լեզվագիտութեան» և «Բառգիրք հայկազեան լեզվի» ծավալուն գրքերը: Պոլսահայ տպագրությունը տվեց նաև տրամաբանության, փիլիսոփայության, թվաբանության, մանկավարժության մասին գրքեր:

17-18-րդ դարերում Կ. Պոլսում արդեն նկատվում է վիպական բանաստեղծություն առաջ բերելու ձգտում, որը ուներ կրոնական եկեղեցական բովանդակություն: Վեպի նյութը Ս. Գիրքն էր կամ այլ կրոնական պատմություններ, որոնք ոտանավորի էին վերածվում, ինչպես եղել էր մեր հին գրականության մեջ: 17-րդ դարի վերջին ստեղծագործողներից է Կոմիտաս քահանան, որի «Ոտանարք» գիրքը լույս տեսավ 1704 թվականին: Ընթերցողների ճաշակը զարգացնելու համար, տպագրիչները հրատարակում էին նաև այնպիսի հրաշալի ստեղծագործություններ, ինչպիսիք են՝ Ներսես

Շնորհալու «Յիսուս որդին» և Գրիգոր Նարեկացու «Գիրք առօթից»-ը, որոնք ամենաշատ հրատարակված գրքերից են: Բազմաթիվ հրատարակություններ ունեցան նաև «ի զանազանից բանաստեղծից շարադրեցեալ» տաղարաններն ու զանձարանները: Ժամանակի հայտնի բանաստեղծ-երգիչների համբավ ձեռք բերին Պաղտասար դպիրը, Գրիգոր Գապասախալյանը, Հովհաննես Աիրգայանը (Վանանդեցին) և ուրիշներ:

Նոր, ժամանակակից պահանջներով գեղարվեստական, վիպական երկեր ստեղծելու գործում մեծ դեր պիտի խաղար թարգմանական գրականությունը որին արդեն վաղուց ձեռնարկել էին Վենետիկի Մխիթարյանները: Թարգմանական գրականությունը դեռևս 18-րդ դարի սկզբներից ջերմ ընդունելություն էր գտել պոլսահայերի կողմից: «Պղնձե քաղաքի պատմութիւն»-ը և «Փոնցիսնոս կայսեր պատմութիւն»-ը ընթերցասեր հայերի սիրելի գրքերից էին: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդի սկզբներին Պոլսում սկսեցին թարգմանել և հրատարակել վիպական, դրամատիկական գործեր, ֆրանսերենից՝ Շմիդտի «Ռօպենսօն գերմանացին կամ փոքրիկ ճգնավորը», «Պօղոսիկ» բարոյավեպը, իտալերենից՝ «Փոքրիկ քաղաքներու մեծ սիրտ մարդիքը», Մետասթազիոսի «Սրբազան գործողություններ» և այլն:

Անուշադրության չէր կարող մատնվել նաև գիտությունը: Դեռևս 1807 թվականին տպագրված «Ականց գիրք»-ը ընթերցողներին ծանոթացնում էր հանքանյութերի հետ, Մ. Պետրոսյանի «Բժշկության» հատորները բժշկական գիտության հետ, Հ. Մյուհենտիսյանի «Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառից» աշխատությունը տպագրական, գրաձուլական աշխատանքների հետ և այլն:

19-րդ դարի սկզբներին Պոլսում էայն տարածում գտավ նաև պարբերական մամուլի հրատարակությունը, ուր վեր հանվեցին ժամանակի հուզող հասարակական-քաղաքական, գրական, գեղարվեստական հարցերը:

Դժվար էր Պոլսի հայ կյանքի ու գրականության վերականգնման ուղին, սակայն նա հասավ իր նպատակին, նախապատրաստեց այն ժամանակաշրջանը, որ ծնեց հայ ժողովրդի մեծ ստեղծագործողներին՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանին, Պետրոս Դուրյանին, Հակոբ Պարոնյանին, Գրիգոր Զոհրապին և շատ ու շատ ուրիշներին:

ՊՈԼՍԱՐԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ՑՈՒՑԱԿ

Ցանկում ժամանակագրական կարգով նկարագրված են մեզ հայտնի բոլոր գրքերը: Տեղի խնայողության նպատակով գրքերի վերնագրերը տրված են հնարավորին չափ կարճ հանրահայտ անվանումներով, նշված են նաև տպագրության թվականներն ու էջերի քանակը (հնարավորության սահմաններում): Բոլոր աստղանիշով նշված գրքերը մենք անձամբ տեսել ենք, ուսումնասիրել և ըստ այդմ էլ կատարել նրանց նկարագրությունը: Այդ գրքերը ներկայումս պահվում են Երևանի Ա. Մյասնիկյան ի անվան գրադարանում, Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում և ՀՀՍՀ, Գրականության և արվեստի թանգարանում:

Ցուցակում ընդրկված են նաև պոլսահայ այն հրատարակությունները, որոնք թեպետ չեն եղել մեր ձեռքի տակ, սակայն նրանց նկարագրությունները ժամանակին տրված են եղել մատենագիտական աղբյուրներում, ինչպիսիք են Ջարբխանայան Գ. «Հայկական մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, Ղազիկյան Ա. «Հայկական նոր մատենագիտութիւն, և հանրագիտարան նոր կեանքի», հտ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1909-1912. Թեոդիկ «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912. Լևոնյան Գ. «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Ե., 1958. Անասյան Հ. «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, Ե., 1959:

1 5 6 7

1. Փոքր քերականութիւն կամ Այբբենարան: Կ. Պոլիս, «Ձեռամբ Յոթորի», 1567:

15 6 8

2. Ժամագիրք և Պատարագամատոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աբգար Դպիր, 1568, 208 էջ:
3. Պարզատունար: Կ. Պոլիս, տպ. Աբգար Դպիր, 1568:
4. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աբգար Դպիր, 1568, 32 էջ:
5. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աբգար Դպիր, 1568:

15 6 9

6. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աբգար Դպիր, 1569:
7. Ներսէս Շնորհալի: Յիսուս որդի: Կ. Պոլիս, տպ. Երեմիա Քյոնուրճյան, 1677, 96 էջ:

16 7 8

8. Երեմիա Չելեբի Քեոնուրճեան: Տեղեաց տնօրինականաց տեառն մերոյ Յիսասի Քրիստոսի...: Կ. Պոլիս, տպ. Երեմիա Քյոնուրճյան, 1678, 31 էջ:

16 9 8

9. *Խոստովանութեանց գիրք: Կ. Պոլիս, հոգաբարձու Աստվածատուր Ազուլեաց Դաշտեցի, 1698, 112 էջ:
10. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգոր Մարգվանեցի և Աստվածատուր Դպիր: 1698

16 9 9

11. *Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1699-1700, 528 էջ:
12. Տօմար: Կ. Պոլիս, 1699:

17 0 0

13. *Գիրք Մեկնաթեան յայանութեանն սրբոյ Յօհաննա աւետարանի: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս, 1700 — 1701, 208 էջ:
14. Թոմա Գեմբացի: Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս, 1700 — 1701, .152 էջ,
15. *Խաչատուր Էրզրումեցի Ասաբելեաս: Մեկնութիւն ո երգողն Սողոմոնի: Կ. Պոլիս, ասր Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս, 1700—1701, 258 էջ:
16. Այբբենարան: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգսի, 1700, 64 էջ,

17 0 1

17. Դպրութեան <յիոք Ս Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1701, 384 էջ:
18. *Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ, Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1701—1702, 686 էջ:

19. *Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1701, 600 էջ:
20. Մարկելոս Պալերմացի: Խոստովանարան կամ Ամբաստանառն: Կ. Պոլիս, 1701, 96 էջ:
21. *Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1701 — 1702, 392 էջ:
22. *Գիրք մտածական աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս, 1701, 128 էջ:
23. *Տաղարան: Կ. Պոլիս, 1701, 268 էջ,

1702

24. Գրիգոր Նարեկացի: Ճառ Խաչի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1702:

1703

25. *Յակոբ Տեառնեղբայր: Կտակգիրք: Կ, Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1703, 212 էջ:
26. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր,
27. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1703:

1704

28. *Մաշտոց: Կ, Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1704, 638 էջ:
29. Գործք Առաքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1704:
30. 30. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1704, 608 էջ:
31. *Գալուստ Ամասիացի: Լոաաշափոյ: Կ. Պոլիս, հրատ Սարգիս Եվրոկիացի (Սահեթճի), 1704, 224 էջ,
32. *քուրսատան աղօթից: Կ. Պոլիս, հրատ. Սարգիս Եվրոկիացի (Սահեթճի), տպ. «Ի թաղն Պեկոլի», 1704, 232 էջ:
33. *Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, հրատ. Սարգիս Եվրոկիացի (Սահեթճի), տպ. «Ի թաղն Պեկոլի», 1704, 424 էջ:
34. *Կոմիտաս Քեօմիւրնեան: Ոտանաարք: Կ, Պոլիս, տպ. Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս, 1704, 196 էջ,

17 0 5

35. * Աստուածաշունչ: Կ. Պոլիս, տպ. Պետրոս Լատինացի, 1705—1707, 511, 647 էջ:
36. Խոկումն վարուց: Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգոր Ատամրոցի (Սարգսյան), 1705, 97 էջ:
37. *Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1700—1705, 288 էջ:

17 0 7

- 38*. Խորըրդատետր: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մարգվանեցի, 1706, Խ(43) էջ,
39*. Յայսմատուրք: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մարգվանեցի, 1706, ԲՃԱ (937) էջ:
40*. Յայսմատուրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1706—1708, 1043 էջ,

17 0 8

41*. Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1708, 168 էջ,
42*. Տօմար: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1708—1709, 247 էջ,

17 0 9

43*. Ագաթանգեղոս: Գիրք վիպասանութեան: Կ. Պոլիս, տպ. ը. Մարզվանցի, 1709, ԺԲ, ԴԵԻԸ (440) էջ,
44*. ԴպոսթեանՏ գիրք և Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1709, 254 էջ,
45- ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1709, 600 էջ:
46. Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին: Կ. Պոլիս, 1709, 144 էջ:

17 10

47*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1710—1711, 458, 52 էջ,
48*. Ժողովածու գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1710, 4, 304 էջ,
49*. Աւետարան: Կ. Պոլիս, տպ. էտկետար նդևանցի, | 1710, 479 էջ:
50. Դպրութեան Կրօնք և Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1710, 224 էջ:
51*. Յակոբ Տեաւունեոյտայր: Կտակգիրք: Կ. Պոլիս, 1710, 168 էջ:
52. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. «Ընդ հովանեալ Ս. Աստվածածնի», 1710—1711, 728 էջ:

17 11

53. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, 1711, 17 12
54*. Յոհան Ակննցի: Այբբենարան: Կ. Պոլիս, տպ. ը. Մարզվանցի, 1712, ԾԾ, 10 (163) էջ:
55*. ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1712, 608 էջ,

17 13

56*. Յովհաննէս Մրգուզ (Ջուղայեցի): Կրթութիւն հաւատոյ: Կ. Պոլիս, տպ. պ. Մարզվանցի, 1713, ԲԵԾԱ (251) էջ.
57*. Յովհաննէս Մրգուզ (Ջաղայեց): Դաւանութիւն հաւատոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1713, 336 էջ:
58. Ժողովածոն գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1713, 250 էջ,

17 14

59*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1714, ԷԾԺԲ (712) էջ:
60*. Ճաշոց: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1714, ՌԵՅ (1174) էջ,
61. Դպրութեան գիրք և Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1714, 240 էջ,
62. Գրիգոր Եւոկիացի: Օրոներգութիւնք ոգեարք եւ մարտապարտութիւնք արաբականք առ Քրիստոս եւ առ սրբազան կոյսն Մարիամ: Կ. Պոլիս, 1714, 24 էջ:

17 15

63. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, 1715, 408 էջ,

17 16

64*. Կիրիլ Աղեքսանդրացի: Գիրք պարապմանց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1716—1717, ԸԾ (Տ00) էջ:

17 17

65*. Յովհաննէս Ոսկեբերան: Մեկնութիւն աբրահամեան անին ՈՐ ըստ Յոհաննու: Կ. Պոլիս, տպ. ը. Մարզվանցի, 1717, ԹԵՅԹ, 3 (982) էջ,
66*. Ժողովածու գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1717 — 1718, ԵԵԸ (508) էջ,
67*. Յովհաննէս Արոիշեցի: Մեկնութիւն պատարագի: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1717, 280 էջ:
68. Մանաւանդականք: Կ. Պոլիս, 1717,

17 18

69*. Ճշմարիտ իմաստաթիւն: Կ. Պոլիս, 1718, 144 էջ: 70. Տօմար: Կ. Պոլիս, տպ. «Ի թաղն Պեկօղլի», 1718, 272 էջ:

17 19

71*. Ջենոբ լակ: Պատմութիւն Տարօնոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Վ Մարզվանցի, 1719, ԵԵԸ, 1, ԶԸ (268) էջ:
72*. ժամագիրք ատենի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1719, 476 էջ, 17 2 0
73*. Գրիգոր Տաթեւացի: Գիրք հարցմանց: Կ. Պոլիս, տպ. ը. Մարզվանցի, 1720, ԻԸ (28) էջ,
74*. Հարանց վարք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1720—1723, 568 էջ,
75*. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1720, 408 էջ,

17 2 1

76. Առաքել Սիւնեցի: Առանգիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1720, 288 էջ:
77*. Պատմութիւն կայսեր Փոնցիանոսի: Կ« Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1721, 288 էջ:
78*. ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1721, 608 էջ:
79. ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս Դպիր, 1721, 08 էջ,
81)*. Գիրք ապօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Մարգարյան, 1721, ՄԾԶ(250) էջ:

17 2 2

81. Այբբենարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1722, 72 էջ:

82*. ճաշոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1722, 967 էջ.
83*. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1722, 64 (360) էջ:
84*. Գիրք ե. Տաս հոգեշահ: Կ. Պոլիս, տպ. Սարդիս Դպիր, 1722, 488 էջ:
85*. Կտակ գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Սարդիս Դպիր, 1722, 116 էջ.

17 2 3

86. Տօմար: Կ. Պոլիս, տպ. Դր. Մարզվանեցի, 1723:
87. Պաղասար Դպիր; Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մա րովանե ցի, 1723:
88* Դպրութեան գիրք և Տաղարան» Կ. Պոլիս, տպ. Աստ րվածատուր Դպիր, 1723—1724, 288 էջ: 114

17 2 4

89*. Շարակնոց Կ. Պոլիս, տպ Աստվածատուր Դպիր> 1724, 528 էջ:
90*. Ներսէս Շնորհալի: Յիսուս որդի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստ րվածատուր Դպիր, 1724 — 1725, 404 էջ:
91. Ներսէս Շնորհալի: ըբուկս այս որ ասի հանելուկ... այլ և կատաեալ պատմութիւն Ֆարման մանուկին: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1724, 112 էջ:
92*. Նորագոյն ծաղիկ գօրութեանց: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1724, 256 էջ:
93. Յովհաննէս Թլկոս-անցի: Արարածք: Կ. Պոլիս, 1724 94 էջ.

17 2 5

94*. Տօմար: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1725, 304 էջ:
95. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1725, 608 էջ,
98*. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր 1725, 384 էջ:
97*. Սիմէոն Ջալայեցի: Քերականութիւն: Կ. Պոլիս, ապէ Մարտիրոս Սարգսյանը 1725, 231 էջէ

17 2 6

98*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մա րովանե ցի, 1726, ՆԼԱ (431) էջ:
98*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1726, 3ՁԳ(384) էջ:

17 2 7

100*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1727, 768 էջ: 101*. Կիւեղ Երասաղեմցի: Կոթունն ոնծայութեա՛ ձ:—Գրիգոր Արշաւանի: Միկնութիւն ընթերցածոցն Կիւրդի եասա ղեմատոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1727—1728, 384, 208 էջ:
102. Յովհաննէս անձակեցի: Տօնապատասա: Կ. Պոլիս, 1727»

17 2 8

103*. Սիմէոն Տոպայեցի: Տրամասանութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1728, 294, 2, 56 էջ:
104*. Երեմիա Մեղրեցի: հառգիրք հայոց:—Վարդան Աշխարհագիր: Ա.:>խարըացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1728, 576 էջ.

17 2 9

105*. Աւեարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1729, 460 էջ:
108*. Գրիգոր Տաթևացի: Գիրք հարցմանց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1729—1730, 808 էջ:
10/. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս II արգսյան, 1729, 614 էջ:

17 3 0

108*. Յայսմաւորք: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մարզվանեցի, 1730, 731 էջ,
109*. Խոսրով Անձեւացի: Մեկնաթիւն աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1730, 451, 5 էջ:
110*. Ժողովածու գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1730, 480 էջ
111*. Փասսաս Բուզանլ: Օուզանդարան աստմութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1730, 396 էջ:
112* Շարակնոց. ԼԿ. Պոլիս), 1730, 782 էջ:
1 S

1731

113* Պատմաթիւն պղնձե քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1731, 174, 14 էջ:
114*. Դաւիթ Անյաղթ: Գիրք սահմանաց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1731, 344 էջ:
115*. Յովհաննէս Աննա: Պատմութիւն Երոասղեմի: Կ. Պոլիս, 1731, 376 էջ.

17 3 2

116*. ճաշոց: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1732, 632 էջ:

17 3 3

117. Ժամագիրք» Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1733, 608 էջ:
118*. Ցակրե Նալեան: վեմ ոասստոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1733, 660 էջ:
119* Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1733, 640 էջ:
120. Պտուղ գրաշանաթեան: Կ. Պոլիս, 1733, 32 էջ:

17 3 4

121*. Յովհաննէս Ոսկեբերան: Արթուրեանք... ի վեմ՝ տպ սրոյնՏ Գրիգորի Լուսավորեիմ մերոյ: Կ. Պոլիս, տպ. ր. Մարզվանեցի, 1734, 2, 6Լ (132) էջ:
122* Յովհաննէս Զանեա: Պատմաթիւն: Երոասղեմի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1734, 378 էջ:

123. Պաղտասար Դպիր: Տաղարան: ' /, Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1734:
124*. Էորզ Մքայային: Գիրք վիհաք անութեան ընդդէմ երկարնակաց Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1734, 256 էջ:
117125. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1734:
128. Եփրեմ Խուրի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1734, 95 էջ:
127*. Թովմա Ագուլցի: Պատմութիւն Թովմայի Առաքե լոյն ոտանաար չավլիւք; Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1734, 80 էջ:
128*. Վալդան Մարաթացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1734, 464 էջ:
129*. Ժամագիրք ատենի: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1734, ՄխԵ, 622, ՄԻԲ (720) էջ,

17 3 5

133*. Իգնատիոս Սելւեւնցի: Սեկնութիւն աւետարանին ըի ոստ Ղոկասու: Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1735, ՆՕԱ, 1 (452) էջ,
131* Ղաղաճահկեցի: Դրախտ ցանկալի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1735, 703 էջ:

17 3 6

132*. Պաղտասար Դպիր: Քերականութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1736—1738, 608 էջ:
133*. Խրատ հոգեկան: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1736, 17 էջ,
134*. Խրատ հոգեկան: Յայատառ թուրքերեն: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1736, 20 էջ:
135*. Մինաս Յամդեցի: Ազգաբաբաւթիւն թագաարացն Վայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1736, 178 էջ:
138*. Ներսէս Լամբրոնացի: Տեսութիւն աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1736, 160 էջ:
137. Ուրակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1736:
138*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1736—1737, ՇԿԷ (567) էջ,

17 3 7

139*. Յասախապատուն: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1737, 3Կ (360) էջ,
140*. Ղալաճահկեցի: Ետգարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1737, 255 էջ:
141* Յակոբ Նալեան: Քրիստոնէական ուսանելիս Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1737, 429 էջ:
142*. Պատմութիւն վաւոյց և մահեան սրբոյն Նեոսէի: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1737, ՄԽԸ (248) էջ:

17 3 8

143*. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1738, 522, 15 էջ:
144. Օաղմօս: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1738:
145*. պրութեան գիրք և Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1738, 336 էջ:
148*. Տօմար. Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1738, 442 էջ,

17 3 9

147. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1739, 244 էջ,

17 4 0

148*. Տօմար; Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1740, 352, 62 էջ:
149*. Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի; Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1740—1741, 328 էջ:
150*. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1740, 368, 142 էջ,
151*. Տօմարոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1740, 32, 48 (432) էջ:
152*. Աւետարան: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ ու Յակոբ, 1740, 390 էջ:
153*. Գրիգոր Տաբեացի: Զմեռան հատոր Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1740, 748 էջ:
154*. Այբբենարան և Քրիստոնէական: Կ. Պոլիս, 1740, 80 էջ:

17 4 1

155*. Եփրեմ Խարի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1741, 95 էջ:
156*. Կիզոր Տաբեացի: Ամաւան հատոր; Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1741, 740 էջ:

17 4 2

157*. Գրիգոր Սկեսացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1742, 6%Բ (192) էջ:
158*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1742, 832 էջ:
159*. ճաշոց: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Արզաւան, 1742, 724 էջ,
160*. Ղազաճահկեցի: Աստուածաղերս: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1742—1744, 270 էջ:
161*. Պաղտասար Դպիր: Պոլ գիրք օլտուրքի քրիստոնէական հաւատքոնձա: (Կրթութիւն քրիստոնէական, հայատառ թուրքերեն), ԼԿ. Պոլիս), 1742, 6%Բ (192) էջ:

17 4 3

162*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1743, 560 էջ:

17 4 4

163*. Սարգիս Շնորհալի: Գիրք մեկնութեան եօթն թոթոցն կաթուղիկից; Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1743 — 1744, 870, 14 կ:
164*. Ղազար Ջահկեցի: Երգարան: Կ. Պոլիս, 1744, 229, 10 էջ:
165. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, 1744, Լ 7 Լ ;
166*. Յակոբ Նալեան: Մեկնութիւն աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. աբրիել Բարսեղյան, 1745, 1136 էջ: 167. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, 1745:

17 4 6

168*. Ներսէս Շնորհալի: Յիսոս որդի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1746, 432 էջ:
169*. Գրիգոր Տաթևացի: Ոսկեփորիկ: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացի, 1746, 592 էջ:
170*. Յակոբ Նալեան: Հոգեշահ: Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1746, 76 էջ:
171*. Ներսէս Շնորհալի: Յիսոս որդի:—Գրիգոր Մազն տրոս: Տաղասացութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1746, 380, 104 էջ:

17 4 7

172*. Ժողովածու գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Դպիր, 1747, ԵՂԲ(492) էջ,
173*. Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգըս յան, 1747, 224 էջ,
174*. Յակոբ Նալեան: ՔրիստոՏեական ուսանելն: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս և Միքայել Սեբաստացիներ, 1747, 224 էջ:
175. Եփրեմ Խարի Ասորի: Աղօթագիրք: ԼԿ. Պոլիս) , 1747, 128 էջ:

17 4 8

17S*. Խորըղատետր; Կ, Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգըս յան, 1748, Խ (40) էջ,

17 4 9

177*. Ճաշոց. Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1749, 812 էջ:
178*. Արսեն Դպիր; Սահմանաց գիրք: (Բառարան): Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1749, 528 էջ:
179*. Պատմութիւն Պլլնձէ քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1749, 224 էջ:
180*. ՆԼաես Լամբրոնացի: Գիրք սիայ եւ խաղաղութեան: Կ. Պոլիս, 1749, 160 էջ,
181*. Աթանաս Աղեք՝ սանդրացի: Գիրք սյատասխանակս^ Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, \1746–1749\, 196 էջ:

17 5 0

182*. Եաւզ: Գիրք ութն խորհրդոց մեղաց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1750, 192 էջ:
183*. Եաւզ: Գիրք ութն խորհրդոց մեղաց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1750, 192 էջ:

184. Կրթաթիւն քլիստոնեական: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1750:
185*. Պաղտասար Դպիր: Շահաւետ: Կ. Պոլիս, տպ. Հով հաննէս Աստվածատուրյան, 1750, 96 էջ:
186. Տօմար; Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1750,
187*. Արիստոտել: Գիրք պատհառաց: Կ. Պոլիս, տպ. աբրիել Բա ռսեղյան, 1750, 78 էջ:
188*. Էորգ Ս՝ խլայիմ: Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթըլ դիկութեան: Կ. Պոլիս, 1750, 272 էջ,
189*. Էորգ Մխլայիմ: Վկայութիւնք հայրապետաց յա ղագս միոյ բնաթեանն Քրիստոսի: Կ. Պոլիս, Լ1749 118 էջ:

17 5 1

190. Երգարան: Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1751՝

1752.

191. Ժամագիրք; Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1752, 608 էջ:
192*. Տեոնաղութեան գիրք; Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1752, 159, 272 էջ:
193. Մանուէլ Սւ մաքէշ Կեսալ՝ Եաս (Կարսիկ): Երգարան: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան> 1752, 152 էջ:
194*. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1752, 448 էջ:
195*. Պօղոս Տալ՝ օնացի: Թոպ... ոնդդէմ Թեփիստեայ: Կ. Պոլիս, տպ. Չեչին Հովհաննէս, 1752, 358 էջ:
198. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, 1752,
197*. Պաղտասար Դպիր:Օրինակք ռարեւագրաց: Կ, Պոլիս, 1752, 160 էջ:

17 5 3

198*. Պաղտասար Դպիր: Ցանկ գիրք նոր կտակարանին: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1753, 176 էջ:

17 5 4

199*. Ժամագիրք ատենի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1754, 480 էջ:

1755

200*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննէս Աստվածատուրյան, 1755, 576 էջ:
201*. Մանուէլ Սւ մաքէշ Կեսարեան (Կարքիկ): Լուծիչ տա Բակուսանաց: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ Սեբաստացի, 1755, 160 էջ:

1756

202*. Յակոբ Նալեան: ճրագ հշմարտութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1756, 368 էջ:
203*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1756, 14, 416 էջ,
204*. Ստեփաննոս Օրբելեան: ...Հակահասարակ ընդդէմ երկաքնակաց: Կ. Պոլիս, 1756, 189 էջ:

1757

205*. Յակոբ Նալեան: Ձեն հոգեար; (Բ և մաս. հայա տառ թուրքերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1757, 192, 424 էջ:
206. Ներսէս Լամբանացի: վիսաշյանութիւն ընդ յոյնս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1757, 16 էջ:
207*. Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքի: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսյան, 1757, 224 էջ:

1758

208*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1758, 377, 7 էջ:
209*. Յակոբ Նալեան: անձարան ծանուցմանց: Կ. Պոլիս, 1758, 8, 504, 336 էջ: -

1760

210*. Յակուբ Նալեան: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1760, 192 էջ:
211*. Յակոբ Շամախեցի: Հաց նեղելոց: Գիրք Ա — Բ: Կ Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1760, 512 էջ:
212*. Տօմաւ: Կ. Պոլիս, 1760, 20, 104 էջ,
213*. Կիւ-եղ Աղեքսա&ղոսցի: ճառք: Կ, Պոլիս, 1760, 101 էջ:
214*. Պազաւսսար Դպիր: Քեոսկանաթիւն: Կ. Պոլիս, 1760, 176 էր

1761

215*. Ժամագիրք 2այոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1761, 608 էջ:

1762

210. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1762, 608 էջ:

1763

217*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1763, 640 էջ:

1764

218*. Եղիշէ: Պաւստոսիւն վարդաւանց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1764, 8, 220 էջ:

1765

219. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1765:

1766

220. Պատմութիւն Մաւփանէ կոսիՏ: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1766:

1767

221*. Յովհաննէս Աննա: Պատմութիւն Երոսաղէմի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1767 —1768, 6,392 էջ:
222*. Եփրէմ Խարի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1767, 112 էջ:

1768

223*. Ժամագիրք Հայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1768, 601, 7 էջ:
224*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1768, 702 էջ:
225*. Պաղտասար Դպիր; Տաղարան Փոքրիկ:— Տաղարան սիրո ե կարօտանաց:— Պաղտասար Դպիր և Թ. վ. տաւլա ըրանիկ: Կ. Պոլիս ,տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1768, 128, 136, 112 էջ,

1769

226*. Աւետաւան: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1769, 463 էջ,
227*. Ծաղկոցիկ: Կ, Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հակոբ, 1769, 136 էջ,

1770

228*. Սաղմոս: Կ, Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1770, 377 էջ,

1771

229*. Պաղտասար Դպիր; Քերականութիւն: Հտ. 1—2: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1771, 608 էջ:
230*. Պետրոս Ղափաճցի: Երգարան: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1771:
231*. որժք Առաքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1771, 656 էջ:

1772

232*. Պետրոս Ղափաճցի: Երգարան: Կ, Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1772, 172 էջ:
233. Այբբենարան և Քրիստոնէական: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1772:
234. Ժամագիրք Հայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1772, 608 էջ:

1774

235*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք Աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1774, 414 էջ:

238* Գրիգոր Նարեկացի: Հատոր Երկրորդ ներքողինաց 6աօից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1774, 247 էջ:

1775

237. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, 1775:

1776

238*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյան, 1776, 377, 7 էջ:

239. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղ Սեբաստացի, 1776,

1777

240*. Պաղտասար Դպիր: Պա գիրք օլտուրքի քրիստոնեա կան հաւաքոնոզա իգթիզալս: (Կրթություն քրիստոնեական, հայատառ թուրքերեն), Կ. Պոլիս, 1777, 6 ՊԲ (192) էջ.

241. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, 1777,

1778

242. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1778, 384 էջ, 243. Տօնացոյց:

Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1778, 244. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, 1778:

1779

245. Եփրեմ Խուսի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1770, 108 էջ,

246. Ժամագիրք Հայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Հա կոբ, 1779, 593, 15 էջ, 1780

247*. Նեաեւ Շնորհալի: Ներքող Արբոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան, 1780, 79 էջ:

248*. 1)աղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1780, 400 էջ:

249*. ՄաՏուէլ Սրմաքէշ Կեսարեան (Կարոհիկ): աւսպաք. կրակ^ագոր: (Հայատառ թուրքերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1780, 136 էջ:

250. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան. 1780, 444 էջ,

251*. Ակնոց աչաց սրտի: Կ. Պոլիս, 1780, 48 էջ:

1781

252. Ժամագիրք Հայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան, 1781, 608 էջ:

2"3. Տարեցոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1781,

1782

254*. :իգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս 1782, 640 էջ,

255*. Յովհաննես Հաննա: Պատմաթիւն Երոասուէմի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1782, 355 էջ:

256*. Մանուէլ Սրմաքէշ Կեսարեան (Կաճիկ): Ակն լուսատու: (Հայատառ թուրքերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1782, 264 էջ,

257. կրթութիւն քւիստոնեական: Կ. Պոլիս, 1782:

1783

258*. Ի<յնատիոս Աստուածագգեաց: Թուղթ: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1783, 159 էջ:

–259*. Աղեքսանդր Ջուղայեցի: Ատենական վիճարանու թիւն: Կ. Պոլիս, 1783, 120, 31 էջ,

260*. Հիմն ստուգութեան: Մասն Ա — , Կ. Պոլիս, 1783, 136, 72, 144 էջ:

1784

261. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1784) 262*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1784, 826 էջ,

1785

263*. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1785, 48 էջ:

284. Խորըրդատետր: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1785:

1786

265. Ժամագիրք ատենի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1786, 478 էջ:

266. Ժամագիրք Հայոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1786, 608 էջ:

1787

267. Էրիը Միւլայիմ: Ճառ վասն ծննւլեան եւ չարշարս նաց Քրիստոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1787, 67 էջ, 288*. Խորըրդատետր: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1787, 4, Ա(40)էք

269*. Յակոբ Նալեան: Ջէն հոգեւոր: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1787, 192, 424 էջ,

270*. Պետրոս Կոստատղմուպոլսեցի: Քաղաք աւարութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1737, 48 էջ:

1788

271*. ու-ծք աւտքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1788, 476 էջ:

272*. Եփրեմ Խարի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1788, 107 էջ:

273*. Տաղարան և անձարան: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1788, 484 էջ:

1789

274*. Տօնալ: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1789, 454 էջ,

275*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1789 — 1790, 338, 33 էջ:

1790

276*. Լիզու՝ Նալեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1790, 350 էջ:

277. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1790, 832 էջ:

1792

278*. Պատմաթիւն կայսերն Փոնցիանոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1792, 325, 3 էջ:

279*. Պատմութիւն Պոնտէ քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1792, 224 էջ:

280. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1792, 352 էջ>

281*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Ստեփանոս Պետրոսյան, 1792, 384 էջ,

282*. Պողոս Կաղզաւանցի: Ցուպ քահանայից: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1792, 352 էջ:

1793

283*. Ժողովածու գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1793, 450 էջ:

284*. Եփրեմ Խարի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան, 1793, 112 էջ:

285*. Ժամագիրք 2այոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան-Արապյան, 1793, 608 էջ:

288*. Էորգ Մխլայիմ: Ճառ վասն ծննդեան և չարչարա նաց Քրիստոսի:

(Հայատառ թուրքերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1793, 71 էջ: .

287*. Ճաշուց փոքր: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1793, 532 էջ:

1794

288*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1794, 555, 3 էջ:

289*. Սիմեոն Ջաղալեցի: Գիրք Տոսմաբանութեան: Դափթ Անյայթ: Գիրք էակացն:— Պորփիլր: Ներաքութիւն: — Արիստոտել: 1)Էւփարմենիաս: ' ;:

Պոլիս, տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1794, 276, 138 էջ,

290*. Գրիգոր ասասախալեան: Նաագարան: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1794, 432 էջ:

1795

291*. Տ՝ >մար: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1795, 445 էջ:292. Քերական: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արասևան, 1795, 48 էջ:

293. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1795:

294*. Մեկնաթիւն ժամակարգաբեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1795, 102 էջ:

1796

295*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս ,տպ. Հովհաննես և Պողոս, 1796, 372 էջ,

298*. Աւետարան: Կ. Պոլիս, «Ի տպ. հանգուցեալ Աստուա ծատուրի» տպագր. Մատթեոս Դպիր, 1796, 364 էջ:

297. «Լատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի: Կ. Պոլիս, 1796, 328 էջ:

1798

298*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Լովհաննիսյան Արապյան, 1798, 356 էջ:

299*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1798, 400 էջ:

300*. Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1798,

1799

301. Ժամագիրք 2այոց: Կ. Պոլիս, <տպ. Պողոս Լովհաննիսյան-Արապյան, 1799:

302*. Ճաշոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Լովհաննիսյան-Արապյան, 1799—1801, 828 էջ:

303*. Տօնացոյց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1799—1802, 550 էջ:

304*. Առաւել Սխնեցի: Աղամգիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1799, 276 էջ,

305*. Յովհաննէս Արսիշնցի: Մեկնութիւն պատարագն: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1799, 216 էջ:

132

1800

308. Ժամագիրք Յունաց: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1800, 479 էջ:

307*. Սաղմոս: (Հայերեն և հայատառ թուրքերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1800, 386 էջ:

1801

308*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1801, 560 էջ:

309*. Աբանաս Աղեքսանդրացի: Սաղմոսարանին այաց Դաւթի: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1801, 112 էջ:

1802

310. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս

Հովհաննիսյան Արապյան, 1802, 411 էջ:

311*. ործք առաքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1802, 434 էջ:

312. Հայելի ծանօթաբեան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1802, 43 էջ:

313*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1802, 832 էջ:

314. Քրիստոնեական: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1802,

1803

315*. Տօմաւ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1803, 448 էջ:

316*. Գրիգոր ապստամբական: Գիրք երաժշտական: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1803, 144 էջ:

317*. Գրիգոր ապստամբական: Երգարան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1803, 160 էջ: 318*. Գրիգոր ապստամբական:

Նուագարան երաւքշտա-

կան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1803, 63 էջ:

319*. Վկայաբանութիւն Արքայ կոպին Մարինէայ: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթեոս Դպիր, 1803, 114 էջ:

1804

320. Գեորգ Միլայիմ: Ճառ. ամենամաքուր ծննդեան և կաակ չարշարանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1804, 63 էջ:

321. Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1804, 328 էջ:

322. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյանի, 1804, 400 էջ:

1805

323*. Աւետարան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1805, 370 էջ:

324. Տետրակ (լուսնայնաթենէ կենցաղոյս: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1805:

1806

325*. Աղայփղոս Սարկաւագ: Բացատրութիւն յորդորական գլիացն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան-Արապյան, 1806, 39 էջ:

326. Գիրք առակաց Սառսոմոնի որդու Դաւթի: Կ. Պոլիս տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1806, 228 էջ:

327*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աւօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր դպրատուն, 1806, 402 էջ:

328*. Յակոբ Նալեան: Գիրք կոչեցեալ քրիստոնեական ուսանելի: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1806, 434 էջ:

1807

329. Աբրահամ Աստասյացի: Ներյաղեան Սրբոյ աթոսոյն էշմիածնի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1807, 208 էջ:

330*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1807, 422 էջ,

331*. ԱկաՏց գիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1807, 324 էջ:

332*. Պատմութիւն Պղնձե քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1807, 205 էջ:

333*. Րբուր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Լովհաննիսյան Արապյան, 1807, 500, 296 էջ:

334*. Յովհաննէս Հաննա: Պատմութիւն երոսաղէմի: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Դպրատուն, 1807, 353 էջ:

335*. Աւլասասար Դպիր: Օրինակք ըարևագրաց: Կ. Պոլիս, 1807:

1808

338. Ներսէս Շնորհալի: Ներբող Ս. Հրեշտակապետաց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1808:

337*. Մետրովք Յաւութիւնեան: Քերականութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Աստվածածին, 1808, 374 էջ,

1811

338. Կանոնական կոնյակ հարսանեաց: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Աստվածածին, 1811, 19 կ:

339. Քրիստոնեական վարդապետութիւն: Կ. Պոլիս, 1811:

1812

340*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք առօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան—Արապյան, 1812, 411 էջ:

1813

341*. Ժամագիր Այոց: (Ա, մասը հայերեն, իսկ մնացածը հայատառ թուրքերեն), Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1813, 604 էջ,

1814

342*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1814, 243 էջ, 343*. Քւփստոնեական վարդապետութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1814:

1815

344*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1815, 828 էջ:

345*. Տետրակ գովասանաց առ. համօրէն տնօրինական սուրբ ախտատեղիսն: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Վանեցի, 1815, 64 էջ,

1816

346*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան Արապյան, 1816, 550 էջ:

347*. Տաղարան Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1816, 360 էջ:
348*. Պալատասաւ Դայիր: կրթութիւն քաղաքացիական պաշտօնի: (Հայատառ թուրքերէն): Կ, Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Վանեցի, 1816, 192 էջ

1817

349. ործք աւաքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան քան Արապյան, 1817:
330. Գիրք աւլօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս. Աստվածածին, 1817:
351*. Մովսէս Խորենացի: ճառ ներքողական: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր. Ս. Աստվածածին, 1817, 47 էջ:

1818

352*. Տօմար: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1818, 444 էջ,
353*. Ենորդ Մխլայիմ: ճառ ծննդեան և չարչարանք Քրիստոսի: Տասկերեն բանիւք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1818, 63 էջ:
354*. Սաղմոս: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1818, 202 էջ:
355*. Եփրեմ Խորի Ատրի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1818, 111 էջ,
358*. Ժամագիրք Այոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1818, 608 էջ,
357*. Պատմութիւն անցից ընդ եղելի Կ. Պոլիս. Կ. Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս. Աստվածածին, 1818, 35 էջ:

1819

358*. Ժամագիրք Այոց: Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1819, 608 էջ:

1820

359*. Պատմութիւն Պոնտ քաղաքին: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1820, 205 էջ:
380. Դրաւեր սիրոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1820, 43 էջ:
361*. Յակոբ Նալեան: Ձեռն իրեր: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Յովհաննիսյան Արապյան, 1820, 312 էջ:

1821

362*. Գրիգոր Նարեկացի, Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր Ս. Աստվածածին, 1821, 391 էջ,
□ք օ օ օ
1 օ 3, 3,

1822

363*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աւլօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1822, 488 էջ:
384*. Սաղմոս: Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1822, 371 էջ:
385. Դապարահեան և Բացատրութիւն մտաց քաղեր սի թոյ տետրակին, ի բանից սրբոյ ուղղափառ, վարդապետաց: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Աստվածածին, 1822, 33 էջ:
368. Եփրեմ Խորի Ատրի: Բժշկարան հոգեար, բաժնայեալ յերկուս մասուս: Կ, Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս. Աստվածածին, 1822, 240 կ:

18 2 3

387*. ործք աւաքելոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1823, 355 էջ:
388*. Նըի կտակասուն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1823, 300 էջ:
369*. Եղիշէ: Պատմուշիւն նահատակաթեան ամբողջ Վարդանանց: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս. Աստվածածին, 1823, 239 էջ:
370*. Յարութիւն Եղեսացի: Նեւ թուրքացն որոտմաս: — Մարկոս Վարդապետ: Երգ ողբնուագ առ ս. քաղաքն Երուսաղէմ: Կ. Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս. Աստվածածին, 1823, 94 էջ,
371*. Քիստոնեական լաւ դաստոյթին: Կ, Պոլիս, տպ. Մայր եկեղեցի Ս, Աստվածածին, 1823, 76 էջ

1824

372*. Ազարանգեղոս յորում պարունակի պատմութիւն Տրդաապ ամբայի 1 ամբոյն ի գորի: Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1824, 363 էջ:
373*. Մաշտոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1824, 184, 240 էջ:
374*. Պօլիս Արիանոյսյօլսեցի: Թանգարան խրատու: Հո. Ա. Բ. Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1824, 302, 235 էջ:
375*. Իգաւտիոս վարդապետ (Սեւեւեցի): Միկսութիւնք աւետարանի ընդ ըստ Դուկասու: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերզյան, 1824, 515 էջ:
378*. Յակոյ Մօրնեցի: Ջօօն: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերզյան, 1824, 450 էջ:
377*. Յաստիսապատուն: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերզյան, 1824, 400 էջ:
378*. Նեւ սե Շնորհալի: Յիստա որդի: Կ, Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերզյան, 1824, 471 էջ:

1825

379*. Տաղարան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1825, 359 էջ:
380*. Գրիգոր Մագիստրոս: Տաղասացութիւն: Կ. Պոլիս, Աբրահամ Թերզյան, 1825, 106 էջ:
381*. Ներսէ Շնորհալի: Թուրք ընդհանրական: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերզյան, 1825, 233 էջ:

382*. Ներսես ՇՏորըալի և Յովհաննես Երզնկացի (Ծործո ընցի): Մեկնաթիւն Աւետա՛անին որ ըստ Մատթեոսի, Կ, Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերգյան, 1825, 657 էջ:

1826

383. Էռզ Դովհաննիսեան Պալատցի: ՕտտարաՏ պարստերեն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1826, 715 էջ: 384*. Կարապետ Արքեպիսկոսոս: Լապտեր հոգայ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1826, 53 էջ:
385*. Մեսրոպ Յարութիւսեան: Քերականաթիւնն հայոց լեւուի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1826, 443 էջ:
383*. Շարակնոց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որոց, 1826, ՏՅՂ էջ:
387*. Սահման ազգային ժողովոյս ըի եղև յամի տնտն 1820 ի մարտի 4 ի պատրիարգարանս Կ. Պոլիս: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ Լտպ. Պողոս Արապյան, 1826, 21 էջ:
388*. Բասել Չոն: Մեկնութիւն աւետարանին ա՛ ոստ Մատկոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերգյան, 1826, 480 էջ:
389. Այբբենարան և ռեգերեն: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերգյան, 1826, 31 էջ:
390*. Ներսէս Լամբրոնացի: Մեկնութիւն եկոտասան մար •գարէից: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերգյան, 1826, 304 էջ:

1827

391. Այբբենարան» Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1827, 104 էջ.
392*. Վիգոր Փեշտմալոեան: Քերական լեղուադ՛ Լտուրեան: Կ., Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1827, 104 էջ:
393*. Երեմիա Վարդապետ: Աղուեսագիրք: Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1827, 176 էջ:
394*. Ժամագիրք ատենի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1827—1828, 100, 147, 144 էջ.
395*. Կարապետ Արքեպիսկոպոս: Լապտեր հոգոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1827, 68 էջ:
396. Պատմութիւն Մաւփանեայ կուսին: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ, Լտպ. Պողոս Արապյան, 1827, 70 էջ:
1 Օ Օ
1 օ X օ

1828

397. Տօնացոյց: Հտ. Ա — Բ. Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1828:
398. Սարողոս Շնորհալի: Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կա թուլիկեայց: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թերգյան, 1828, 702 էջ:

1829

399*, Գրիգոր Փեշտմալոեան: Քերականութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1829, 277 էջ:
400. Կրթութիւն քաղաքավարութեան» Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1829:

1830

401*. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1830, 581 էջ:
402. Շարակնոց» Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1830, 403": Սահման ազգային (թուլովոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1830, 46 էջ:

1831

404*. Տօնա՛: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1831, 269, 200 էջ:
405*. Կարապետ Արքեպիսկոպոս: Լապտեր հոգոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1831, 72 էջ:
406. Մաշտոց: (Հանեալ ի մեծ մաշտոցեն յունաց): Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1831, 430 էջ:
407*. Յովսէփ վարժապետ: Քննութիւն խնդրոց: Կ. Պոլիս տպ. Պողոս Արապյան, 1831, 385, 31 էջ:

1832

408*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1832, 439 էջ:
409*. Քերականութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1832, 92 էջ:
141

1833

410*. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1833, Լ574) էջ,
411 . Միքայէլ Ռէստեն: Կրթութիւն բժշկական արուեստին: Հտ. Ա. Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1883, Ը, 414 (422) էջ,
412*. Միքայէլ Ռէստեն: Կրթութիւն բժշկական արուեստին: Հտ. —Ղ: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ Լտպ. Պողոս Արապյան, 1833, 126, 131 էջ:

1834

413. Մղեցի գրոսարան: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1834, 152 էջ:
414*. Օաշտոց. Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1834, 210 էջ,
415*. Յայսմատուրք: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1834, 8, 291, 332, 56 էջ:
416*. Տօնացոյց: Հտ. Ա — Բ: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1834, 253, 222 էջ:

1835

417*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ, Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1835, 439 էջ:
418. Կոնդակ հարսանեաց: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1835, 24 էջ:

1836

- 419*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1836, 488 էջ:
- 420*. Յոյհան՞էս Միրզայեան (վանանդեցի): Ա-փիակաՏ Հայաստանի: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1836, Ը, 640 (648) էջ:
- 421*. Քրիստոնեական և՛ արդապետութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան և երից որդոց, 1836, 40 էջ:

1838

- 422*. Մարագէ Պօղոսնան: վաՏառունՑ Յովսէփայ: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ, Լտպ. Արապյան՝, 1838, 327 էջ:
- 423*. Միքայէլ Ռէստէն: Կրթաթիւն բժշկական արուեստի: Հա. 9—Ղ: Կ. Պոլիս տպարդ. Օրթագյուղ Լտպ. Արապյան՝, 1838, 96, 126, 131 էջ.
- 424*. Յովճաննէս Կաւ-ապետեան (Տեւոյենց): Ընթացք հայերէն դարութեան: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ, Լտպ. Արապյան), 1838, 230 էջ:
- 425*. Պարտեղ հոգնւոք: Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1838, 192 էջ:

1839

- 426*. Միքայէլ Ռէստէն: Կրթութիւ." բժշկական արուեստի: Հտ, Ե—ՀԼ: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ Լտպ. Արապյան), 1839, 173, 159 էջ:
- 427*. որժք Առաքելոց» Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1839, 483 էջ:
- 428*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք առօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1839, 439 էջ:

1840

- 429*. Խոսրով Անձեւացի: Մեկնութիւն ժամակարգութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1840, 252 էջ:
- 430. Յայտարարութիւն ազգային սեմարանին: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան 1840:

1841

- 431. Բարոյական պատ մաթիւններ: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1841, 156 էջ,
- 432*. Մանաէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցի (Շահինյան): Լուծ ա՛մատոյն մեայ: Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1841, 172 էջ:
- 4է>4՛՛ . Ս եասարագիտ Պետրո: Սրբազան գործողութիւններ—. Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1841, 119 էջ:
- 434. Նամականի: Կ. Պոլիս տպ. Արապյան, 1841, 135 էջ:
- 435*. Պու աատմութիւն քիթաար Գրիգորիոս սուրբ լուսա տուփշ հայրմրգրն էվվէփնտէն ախրըրնատաք օլան նագլինի...: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Արապյան, 1841, 132 էջ:

- 433* վարդան Վարդապետ Բաղիշեցի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Երից որդոց Պողոս Արապյանի, 1841, 192, 5 էջ:
- 437*. Միքայէլ Ռէստէն: Կրթաթիւն բժշկական արուեստի: Լտ. Ա Ռ: Կ. Պոլիս, տպագր. Օրթագյուղ, 1841, 210, 131 էջ:
- 438*. Փոնը քաղաքնեան մեծ սիրտ Մարդիքը: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1841, 104 էջ:
- 439. Ֆւ-անքլին: Ռիքարտոսի իմաստութիւնը կամ հարս տութեան սամբան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1841:

1842

- 440*. Ճոյա Մելքիրէ (Իտալացի): Քաղաք ավարութիւն: Լտ. Ա — Ռ, Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1842 — 1843, 221, 275, 172 էջ,
- 441*. Մարուզէ Պօղոսեան: Եղերերգաթիւնը չաւ՛ չարանաց Իսրայէլացւոց: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1842, 64 էջ:
- 442. Քաղաքականութիւն Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1842,

1843

- 443. Կոնդակ ոսանեաց: Կ. Պոլիս տպ. Արապյան, 1843, 23 էջ,
- 444*. Յովհաննէս Կարաաետեան (Տեւոյենց): Ճառ առաջին (յամասակի մարդոց կրոնական Ա մտաւոոսկան Ե բարոյական կրթութեան վրայ: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1843, 172 էջ,
- 144
- 445. Քրիստոնեական վարդապետութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1843:
- 446*. Մարուզէ Պօղոսեան (Վառնացի): Հայկական քերա կանաթիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Տիվիթճյան Թաղէ, 1843, 286 էջ:

1844

- 447*. Գրիգոր Փեշտմալտեան: ր՛ աայիրք Հայկազեան լեդաի: Լա. Ա.: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1844, Ը, 764, 164 էջ,
- 448*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1844, 588 էջ,
- 449*: Խորըրդատետր; Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1844, 32 էջ,
- 450*. Յակոբ Նալէան: Ձէն հոգեւոր: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1844, 373 էջ,
- 451*. Խորըրդատութիւնը Բասքալայ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1844, 541 էջ,
- 452*. Սերովբէ վիչէնեան: Մանկատաժութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1844, 198, 256 էջ:
- 453. Պօղոսիկ: Բարոյավեայ: Կ. Պոլիս, տպ. Արամ Աշճյան, 1844, 16 էջ,
- 454*. Որդեգիր Կուսին կամ դարձ մը: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Բենեգիկտոս, 1844, 90 էջ:
- 455. Աւակը հարիս՛: Կ. Պոլիս, 1844,

1845

- 456*. Գրիգոր Փեշտմալտեան: Քերականաթիւն Հայկազեան լեգուի: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1845, 280 էջ:

457*. Գրիգոր Նարեկացի: Դիրք Աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1845, 389 էջ:
458*. Գրիգոր Փեշտմալտեան: Դիմառ.Տուրքին ի չաէ չաաւ&ս Քրիստոսի: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1845, 311 էջ. 459. ճանապարհ երջանկութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1845, 376 էջ,
460. ճաւ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1845:
461*. Յովհաննէս Կարապետեան (Տերոյեմց): Հաղորդու թեան վերայ նամակներ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1845 — 1846, 92, 95 էջ:

1846

462*. Գրիգոր Փեշտմալտեան: Բառագիրք Հայկաօտեան լե գրփ: Հոտ, Բ: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1846, 952 էջ:
463*. Յովսէփ Վարդապետ (Սաղմկեցի): հնութիւն խնդրոց: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1846, 231, 20 կ:
464. Հնախօսութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846:
465*. ճառ Յաղագս քրիստոնէական միութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846, 27 էջ:
466*. Յակոբ Կոհիկեան: Մետաքսաբանութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846, 256 էջ, 6 ներդիր գծագիր:
467*. Յայտարարութիւն ընդդէմ նորաղանդից: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846, 47 էջ:
468. Յայտարարութիւն երկրորդ ընդդէմ նորաղանդից: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846, 30 էջ:
469*. Յայհաննէս Կառսպետեան (Տերոյեմց): Հաղորդա թեան վրայ նամակներ: Մասն Բ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846, 104 էջ:
470*. Քրիստոնէական: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846:
471. Վփ՝ շենեան II.: Բարոյական սկզբունք: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1846:
472. Յայտարար նախակարգութիւն ընկերութեանն Տաճարացի: (Հայատառ տաճկերեն): Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Բենեդիկտոս, 1846, 12 էջ:
473*. Ուէլէ&տ Ֆ.: 11 կգբունք՝ բարոյական • գիտաթեան: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո, 1846, 287 էջ:
474. Յայտարարութիւն և համաւոտ դաւանութիւնն Հայաստանեայց աւետարանական եկեղեցոյ: Կ. Պոլիս, 1846:

1847

475*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1847, 415 էջ,
476*. Եփրեմ Խարի Ասորի: Բժշկարան հոգետր: Մաս Ա Բ, Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1847, 76, 127 էջ:
477. Կանոնագրութիւն ընկերութեան ազգային Տեմարանին Իւսքիւտարու: Կ. Պոլիս տպ. Մյուխենտիսյան, 1847, 20 էջ:

478*. Մատթէոս Արքեպիսկոպոս: Խորըրգածութիւն շնորհաց, եւ նշանաց, եւ խորըրդոց քրիստոսական սուրբ եկեղեցայ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1847, 177 էջ,
479*. Յովհաննէս Կարապետեան: Կարըրացոց պատկեր Նաբո լէոն Պոնաբարթէին դ՛արոսյ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1847, 111 էջ,
480. Յովհաննէս Միլիենտիսյան: Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տաւից: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1847:
481. Քսանեւերկու պատճառք վասն ընդունելով կաթողիկէ եկեղեցին: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Բենեդիկտոս, 1847,
482. Ֆենելոն ամպրէ: Թուղթ առ նորաղանդ անձինս: Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Բենեդիկտոս, 1847,
483. Անկլիքան եկեղեցին Ս անոր հնութիւնը, հաւատքը, քահանայական պաշտօնը և պաշտամունքը: Կ. Պոլիս, տպ. Ջոնսոն, 1847, 64 էջ:
484*. Ժամագիրք անգլիական եկեղեցու: Կ. Պոլիս, 1847, 824 էջ,
485. Յայտարարութիւն և հաշիւք համազգեաց ընկերու թեան: Կ. Պոլիս, 1847,

1848

486*. Տ՛ւփգոր Փեշտմալտեան: Լոռաշաւիղ: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1848, 229, 10 էջ:, 487*. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1848, 640 էջ:
488. Մաշտոց: Կ. Պոլիս տպ. Արապյան 1848:
489. Մատթէոս Արքեպիսկոպոս: Հանդիսարան ուղղափառութեան հայոց եկեղեցոյ: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1848, 495 էջ:
490*. Սաղմոս. Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան 1848, 360 էջ:
491. Առաքինաթեան հարկաւորութիւնը: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1848:
492. Զօրայեան Ն. Մ. Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1848, 83 էջ:
493. Թուաբանութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Չըրիլ, 1848:
494. Բանալի ստաւոր և գրաւոր թուաբանութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո, 1848, 51 էջ:
495*. Մտաւոր ե. գրաւոր թուաբանութիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո, 1848, 280 էջ:
496*. Պապականք և Բորթօթեանդք: Կ. Պոլիս, տպ. Քոսթրո, 1848, 363 էջ:

1849

497*. Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցայ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 98, 145, 112 էջ:
498*. Կոնդակ պատրիարքական: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 36 էջ:
499. Յիսուսի վարուց համառօտ պատմաթիւն: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 70 էջ:
500*. 9.օրայեան Ն. Մ. Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 83 էջ:
501*. *)օրայեան Ն. Մ. Քաղաքական տնտեսութեան վիճակ տեղեկութիւններ: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 352 էջ:
502*. Տօնացոյց, Կ. Պոլիս, տպ. Մյուխենտիսյան, 1849, 438 էջ:

503. Հաւատոյ հիմունքնի՝ ը ե կանոնները: Կ. Պոլիս, տւղ. Ս. Բենեդիկտոս, 1849:

1850

504*. Գրիգոր Նարեկացի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս տպ. Արապյան, 1850, 370 էջ:
505. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, տպ. Արապյան, 1850, 603 էջ.
506*. Անդրեաս Փոփովիչ: Արուեստ երկայնակեցութեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1850, 400 էջ:
507*. Խւփմեան Սկրտիչ (Հայրիկ): Հրատարակ Արարա տեան: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1850, 30, 96 էջ:
508. Շմիդտ: Ռօպենսօն գերմանացի: Կ. Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1850,
509. Պատասխան ռումէական հայոց կողմանէ Հասունեաս Եսիսկրպոսէն իյրկուած թուրք հուլաական տետրակի: Կ, Պոլիս, տպ. Մյուհենտիսյան, 1850:
510*. Նոր կտակարան: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո, 1850 969 էջ,
511*. Թիւսիլգեան ասպար: շետագոտութիւք. Տշմարտա թեան: Կ. Պոլիս, տպ. Հենրիկոս ալո, 1850, 7, 22, 28 էջ:

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ԳՐՔԵՐ

512*. (Արքայական պատժոց կանոնագիրք): Կ. Պոլիս, 16 էջ:
513. Աւետարանական տետր: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո: . 514* Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, 96 էջ:
515*. Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, 158 էջ:
516*. Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, 96 էջ:
517*. Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին: Կ. Պոլիս, 184 էջ:
518*. Եփրեմ Խուրի Աւարի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, տպ. Ս այր Դպրատուն, 118 էջ:
519*. Եփրեմ Խուրի Ասորի: Գիրք աղօթից: Կ. Պոլիս, 194) էջ,
520. Համառօտ մտածումներ տարիին ամէն մեկ օրուա1՝ ւ քրիստոնեաներուն հոգեւոր շինութեան համար: Կ. Պոլիս, տպ. Քասթրո:
521*. Պաղտասար Դպիր: Պա պատմութիւն դիրքի օլաուր քի Գրիգորիոս սարք Լոսաւորիչին էվէլինտէն ախրընտատաք պատմութիւնուն: (Պատմութիւնըրիգոր Լուսավորի: Հաչա տառ թուրքերեն), Կ. Պոլիս, ԵԿՅ160) էջ,
1/10521*. Պաղտասար Դպիր: Պա պատմութիւն դիրքի օլաուր քի Գրիգորիոս սարք Լոսաւորիչին էվէլինտէն ախրընտատաք պատմութիւնուն: (Պատմութիւնըրիգոր Լուսավորի: Հաչա տառ թուրքերեն), Կ. Պոլիս, ԵԿՅ160) էջ,
522*. Պաղտասար Դպիր: Տաղարան: Կ. Պոլիս, 148, 110 էջ:
523*. Պատմութիւն սրբոյ կուսին Մաւփանեայ: Կ, Պոլիս, 48 էջ:

524*. Պատմութիւն Փոնցիանոս կայսերին (Հայատառ թուրքերեն), Կ. Պոլիս, 222 էջ:
525*. Տօնացոյց: Կ, Պոլիս, Տպ, Աստվածատուր պիր, 288 էջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

1. Աբեղյան Մ. Հայոց հին գրականության պատմություն, Գ. 2, Ե., 1946:
2. Աբուլյան Խ. Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 3, Ե., 1948:
3. Ալիշան Ղ. Հայ վեճետ, Վենետիկ, 1896,
4. Ակինյան Ն. Երեմիա Չելեպի Քեոմուրճյան, Վիեննա, 1933:
5. Ալպոյաճյան Ա. Տպագրության արվեստը և հայք: /Անտիպ: ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրոսթ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Ալպոյաճյանի ֆոնդ),
6. Աճառյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 9, Ե., 1946:
7. Գալենքյարյան Գ. Աբգար Դպիր և իր տպագրած Մաշտոցը,- «Հանդես ամսօրյա», 1912, էջ 386—392:
8. Գալենքյարյան Գ. (Հ. Գ. Գ.) Հայ տպագրության երախայրիք մալ, — «Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 161-163:
9. Դավթյան Հ. Մի էջ հայ հին տպագրության պատմությունից: «Էջմիածին», 1963, նո. 9, էջ 35-42:
10. Զարբհանալյան Գ. Պատմություն հայկական տպագրության, Վենետիկ, 1895:
11. Զարբհանալյան Գ. Պատմություն հայկական դպրութեան, հտ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1877-1878,
12. Զարբհանալյան Գ. Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883:
13. Թեոդիկ Տիպ ու տառ, Կ, Պոլիս, 1912:
14. Իշխանյան Ռ. Ո՞րն է առաջին հայ տպագիր գիրքը: — «Գրական թերթ» 1963, # 22 (1195):
15. Իշխանյան Ռ. Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին հրատարակությունը: — «Էջմիածին», 1963, # Թ-Ժ էջ 51 — 55:
16. Իշխանյան Ռ. Հնատիպ գրքերի նորահայտ նմուշներ: -«Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ, Գիտ. ակադ., 1963, # 2, էջ 67-78:
17. Իշխանյան Ռ. Հայկական հին տպագրություն:— «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ., 1962, # 5, էջ 39-52:
18. Լևոնյան Գ. Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե. 1959:
19. Կյուլենեդյան Բ. Իսլամը հայ մատենագիտության մեջ, Վիեննա, 1930:
20. Հովհաննիսյան Ա. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ե., 1959:
21. Շահնագարյան Շ. Մատենագիտական նորություններ: — «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, # 5, էջ 517-520:
22. Շահնագարյան Շ. Մատենագիտական նորություններ: — «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, # 4, էջ 426-427:
23. Ոսկանյան Ն. Նորահայտ մի էջ հայ մատենագիտության պատմությունից: — «Էջմիածին» 1963, # Ա, էջ 52-61:
24. Ոսկանյան Ն. և Կորկոտյան Զ. Հայերեն նորահայտ հնատիպ գրքեր: — «Էջմիածին», 1963, # Ե, էջ 44-56:
25. Չամչան Մ. Պատմութիւն հայոց, հտ. 9, Վենետիկ, 1786:

26. Պալճյան Աղեք. Պատմություն կաթուղիկե վարդապետության, Վիեննա, 1878:
27. Պալյան Տ. (Տ. Վ. Պ.) Հայերեն հին տպագրությունը: «Արևելյան մամուլ», 1897, էջ 208:
28. Պալյան Տ. (Կապետ) Ցուցակ հայերեն հին տպագրությանց: — «Բանասեր», 1903, էջ 203-207:
29. Սրապյան Իս. (Հ. Ս. Վ. Ս.) Նորագույն լուսավորություններ Աբգար Դպիրի մասին: — «Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 161-163:
30. Ուղուրյան Մ. Պատմություն հայոց գաղթականության և շինության եկեղեցվոց նոցա ի Լիվոնո քաղաքի, Վենետիկ, 1891:
31. Օրմանյան Մ. Ազգապատում, մաս Բ., Կ. Պոլիս, 1914:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	2
ՀԱՅ ՏՊԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՀԱՅՐԸ	2
ՄԵԾ ԳՈՐԾԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂՆԵՐԸ ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՒՆԱՏԵՑԻ	3
ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ	6
ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 17-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ	9
ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 18-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	11
Գրիգոր Մարզվանցի	11
Աստվածատուր դպիրն ու իր որդին՝ Հովհաննեսը	16
Այլ տպարաններ	21
Սարգիս դպիրը և նրա որդին՝ Մարտիրոս Սարգսյան կամ Բյուզանդիան	22
Սեբաստացիներ	24
Աբրահամ Թրկացի	25
Հուլիաննես ու Հակոբ	26
Ստեփանոս Պետրոսյան	27
Հովհաննես և Պողոս Արապյաններ	28
Մայր դպրատուն	31
Մատթոս Հովհանյան	31
Աբարահամ Թերզյան	32
Հովհաննես Մյուխենտիսյան	32
Այլազգի տպագրիչներ	35
ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ ...	37
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿ	53
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	53